

ΟΜΗΡΙΚΑ ΚΑΙ ΜΥΚΗΝΑΪΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Στή μνήμη τῆς *Ναυσικᾶς Θεοτοκᾶ*

¹ Αφορμή τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ στάθηκαν οἱ πρόσφατες μελέτες τοῦ καθηγητῆ Γ. Μυλωνᾶ¹, πού ἀνεπιφύλακτα συμπεραίνει ἔτι «τὰ μυκηναϊκά καὶ τρωϊκά ἔθιμα ταφῆς ἀπετέλεσαν τὴν παράδοσιν ἐκ τῆς ὁποίας ἠρύσθη τὰ στοιχεῖα τοῦ ὀ ποιητῆς τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεύας»².

Οἱ καθηγηταὶ Μ. Ρ. Nilsson καὶ Στ. Κυριακίδης ἔχουν κιάλας διατυπώσει ἐπιφυλάξεις γιὰ τὶς ἀπόψεις τοῦ Μυλωνᾶ, τὶς σχετικὲς μὲ τὰ ταφικὰ ἔθιμα, τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν κλπ.³ Οἱ ἐπιφυλάξεις αὐτές, πού τὶς συμμεριζόμαστε, μᾶς ἔκαναν νὰ ἐπιχειρήσουμε τὴ συγκέντρωση τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, πού βιηθοῦν στὴ διαφώτιση τοῦ θέματος τῆς ταφῆς καὶ τῶν ταφικῶν ἐθίμων, μὲ τὴν ἐλπίδα πὼς μποροῦν ἔτσι νὰ ἐρμηνευθοῦν καλύτερα ὀρισμένα ἐπίμαχα σημεῖα.

⁴ Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού οἱ ἀνασκαφῆς τοῦ Schliemann ἀποκάλυψαν τὶς Μυκῆνες καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα κέντρα τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου πού μᾶς ἦταν γνωστὰ ἀπὸ τὰ ὀμηρικὰ ἔπη, ἀρχαιολόγοι καὶ φιλόλογοι μὲ ζῆλο μοναδικὸ προσπάθησαν νὰ συνταιριάζουν τὰ κείμενα τοῦ ἔπους καὶ τὰ εὐρήματα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας. Ἔτσι σιγὰ - σιγὰ ἡ ἔκφραση «ὀμηρικὴ ἐποχὴ» πῆγαινε νὰ γίνῃ συνώνυμη μὲ τὴ «μυκηναϊκὴ ἐποχὴ». Ἄλλὰ τὰ τελευταῖα χρόνια πιδ ἀντικειμενικὲς καὶ φωτισμένες ἀπόψεις ζήτησαν νὰ ξεχωρίσουν μέσα στὸν ἠρωϊκὸ σκελετὸ τοῦ ὀμηρικοῦ κόσμου τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα τοῦ ὀλικοῦ καὶ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ πού ἀντικαθρεφτίζον ὀχι πιδ τὶς ἐπικὲς παραδόσεις μιᾶς περασμένης αὐτοκρατορίας, ἀλλὰ τὴ σύγχρονη μὲ τὸν ποιητὴ ζωή⁴. «Der Quellbereich

¹ G. Mylonas, Homeric and Mycenaean Burial Customs, AJA 52 (1948) 56-81. Τοῦ αὐτοῦ, Ὀμηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχολῆς Πανεπ. Ἄθηνῶν 4 (1953-54) 263 κέ.

² Γ. Μυλωνᾶ, Ὀμηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, σ. 283. Στὴ συνέχεια θὰ παραπέμω μόνο σ' αὐτὴ τὴ μελέτη, γιὰτὶ εἶναι ἡ νεώτερη ἀπὸ τὶς δύο καὶ περιέχει ὀλα τὰ στοιχεῖα τῆς προηγούμενης στὸ AJA 52 (1948) 56-81.

³ Πρβ. καὶ The Cult of the Dead in Helladic times, Studies presented to D. M. Robinson, I, σ. 64-105. Τοῦ αὐτοῦ, The figured Mycenaean Stelai, AJA 55 (1951) 134-147.

⁴ Βλ. π.χ. W. Schadewaldt, Homer und sein Jahrhundert, Das Neue

jenes epischen Überlieferungsstromes geht freilich in sehr alte Zeit hinauf. Seine ältesten geschichtlichen Ursprünge müssen noch jenseits der dorischen Wanderung des 12. Jahrhunderts in der Blüte der mykenischen Welt des 14. Jahrhunderts liegen. Homer aber hat seinen Ort erst tief am Unterlauf des Stroms»¹. 'Εντούτοις ή συσχέτιση Μυκηνηών και 'Ομήρου είναι πάντα τόσο γοητευτική, πού μᾶς παρασύρει κάποτε σέ προσπάθειες νά γεφυρώσουμε χάσματα άγεφύρωτα στήν πραγματικότητα.

Ένα από τὰ χάσματα πού χωρίζουν τόν δμηρικό από τόν μυκηναϊκό κόσμο είναι τὰ διαφορετικά ταφικά έθιμα. "Όσες όμοιότητες κι' αν έπιχειρήσουμε νά βρούμε, ή πραγματικότητα μᾶς επιδάλλει νά άναγνωρίσουμε βασικά τή θεμελιώδη διαφορά ανάμεσα στα ταφικά έθιμα πού ξέρουμε από τόν μυκηναϊκό κόσμο και από τις περιγραφές του 'Ομήρου. Στους μυκηναϊκούς χρόνους επικρατεί άπολύτως, χωρίς καμιάν εξαίρεση, τὸ έθιμο του ένταφιασμοῦ· αντίθετα, τὰ δμηρικά έπη ξέρουν άποκλειστικά και μόνον τὸ έθιμο τής κάυσης. Και είναι από τις σπάνιες περιπτώσεις, όπου έχουμε μιὰ σαφή, μονολιθική και άναντίρρητη προσήλωση στο ένα ή στο άλλο έθιμο. Τὸ γεγονός αυτό είχε προκαλέσει έντύπωση από τήν πρώτη στιγμή πού έγιναν οι άνακαλύψεις του Schliemann. 'Ο γνωστός δμηριστής Walter Leaf, προλογίζοντας στα 1891 τήν άγγλική έκδοση του C. Schuchardt για τις άνασκαφές του Schliemann, γράφει²: «But it must not be forgotten that there are a few points in which the Homeric poems seem to indicate a departure from the manners and customs of the Mycenaean age. The most important of these is undoubtedly the mode of burial... The contrast is a striking one, but it is easy to lay too much stress upon it». Για νά μη δώσουμε όμως πάρα πολὺ μεγάλη σημασία στή διαφορά, χρειάστηκε νά καταφύγουμε σέ πολλή φαντασία και σέ υποθέσεις κάθε λογής. Στο τέλος φτάνουμε στο σημείο άκριβῶς, από όπου ξεκινήσαμε πριν από 70 περίπου χρόνια, όταν επιμένουμε νά σχετίσουμε όπωσδήποτε τις μυκηναϊκές ταφικές συνήθειες με τήν δμηρική

Bild der Antike, Leipzig 1942, I, 51 κέ. (=Von Homers Welt und Werk, Stuttgart 1944, σ. 87 κέ.). H. L. Lorimer, Homer and the Monuments, London 1950. Roland Hampe, Die Gleichnisse Homers und die Bildkunst seiner Zeit, Tübingen 1952.

¹ Schadewaldt, Von Homers Welt und Werk, σ. 91.

² C. Schuchardt, Schliemann's Excavations, An Archaeological and Historical Study, London 1891, σ. XXV - XXVII. Πρβ. και σ. 310, όπου τὸ ίδιο ζήτημα τονίζεται από τόν Schuchardt.

παράδοση. Ἄλλὰ ἄς δοῦμε μὲ συντομία τίς ταφικὲς συνήθειες ποῦ ἀναφέρονται στὰ ἔπη.

Ἡ πρώτη πράξη μετὰ τὸ θάνατο ἑνὸς προσώπου εἶναι: τὸ λούσιμο τοῦ σώματος καὶ ἡ ἐπάλειψή του μὲ λάδι¹. Ἀκολουθεῖ ἡ πρόθεση καὶ ὁ θρήνος, ποῦ κράτησε στὶς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις τῶν ἐπῶν—Ἐκτορος, Πατρόκλου, Ἀχιλλέως—μέρες πολλές. Τέλος γίνεται ἡ καύση τοῦ πτώματος, ἡ συλλογὴ τῶν ὀστέων καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ τύμβου², ἐπάνω στὸν ὁποῖον στήνεται στήλη³. Ἡ παράθεση ταφικοῦ δείπνου πρέπει νὰ θεωρηθῆ ἔθιμο γνωστὸ καὶ γενικὸ στὰ ὁμηρικὰ ἔπη⁴, ἐνῶ οἱ ταφικοὶ ἀγῶνες περιορίζονται στὴν ταφή τοῦ Πατρόκλου καὶ τοῦ Ἀχιλλέως καὶ ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Νέστορα σὰν παλιὰ νεανικὴ του ἀνάμνηση στὴν ταφή τοῦ Ἀμαρυγκέως⁵.

Ἀπὸ ὅλες αὐτὲς τίς πράξεις ποῦ σχετίζονται μὲ τὴν ταφή τοῦ νεκροῦ ἡ σπουδαιότερη καὶ πιὸ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀναντίρρητα ἡ καύση. Ὅλα τὰ ἄλλα ἔθιμα καὶ νόμιμα ποῦ τελοῦνται πρὶν ἢ μετὰ ἀπὸ τὴν ταφή δὲν ἔχουν τὴ θεμελιώδη σημασία ποῦ ἔχει ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον καταστρέφεται τὸ πτῶμα τοῦ νεκροῦ. Γι' αὐτὸ σὲ τούτη τὴ βασικὴν πράξιν πρέπει νὰ δώσουμε ἰδιαίτερη προσοχὴ καὶ νὰ μὴν προσπαθοῦμε νὰ παραγνωρίσουμε τὸ ρόλο ποῦ παίζει στὶς δοξασίεις τίς σχετικὲς μὲ τὴ μετὰ θάνατο ζωὴ καὶ στὴ στάση τῶν ἐπιζώντων ἀπέναντι στὸν νεκρό. Καὶ εἶναι πολὺ σημαντικό πὼς στὰ ὁμηρικὰ ἔπη δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ὑπόνοια ἐνταφιασμοῦ, ἀλλὰ ἡ καύση ἀποτελεῖ κανόνα χωρὶς καμιὰν ἐξάιρεση, μολοντί πολλές ἀπὸ τίς ὁμηρικὲς δοξασίεις ποῦ σχετίζονται μὲ τὸν Ἄδη δὲν συμφωνοῦν μεταξὺ τους⁶. Ἡ μόνη περίπτωση ποῦ θὰ μπορούσε νὰ τὴ θεωρήσῃ κανεὶς πιθανὴ ἐξάιρεση εἶναι τοῦ Σαρπηδόνο⁷, ἀλλὰ ἡ διατήρηση τοῦ σώματος τοῦ Σαρπηδόνο καὶ ἡ μεταφορὰ του στὴν πατρίδα του, τὴ Λυκία, «ἐνθα αὐτὸν ταρχύσουσι κασίγνητοὶ τε ἔται τε τύμβω τε στήλῃ τε»⁸, ὀφείλεται στὸν εἰδικὸ λόγο πὼς εἶναι γιὸς τοῦ Δία καὶ ὁ πατέρας τοῦ δείχνει ἰδιαίτερη φροντίδα γι' αὐτόν⁹. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση τούτη πρέπει

¹ ω 44-45, Η 425, Π 679-680, Σ 345-350, Ω 582.

² Ψ 165, 236-248, Ω 787-801, μ 11-15, ω 65-84.

³ Π 455, 675, μ 14.

⁴ Ψ 29, Ω 801 κέ.

⁵ Πατρόκλου Ψ 257 κέ., Ἀχιλλέως ω 85-86, Νέστορος Ψ 630-631.

⁶ Βλ. Στ. Π. Κυριακίδου, Παρατηρήσεις εἰς τὴν ὁμηρικὴν Νέκυϊαν, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Πανεπ. Θεσσαλονίκης, τόμ. 7ος, σ. 283 κέ.

⁷ Π 666 κέ.

⁸ Π 674-675. Πρβ. Π 456-457.

⁹ Δὲν εἶναι στὸ θέμα μας, οὔτε θὰ πρόσφερε, νομίζω, κανένα στοιχεῖο χρήσιμο ἢ ἰδιαίτερη ἀνάλυση τῆς σκηνῆς αὐτῆς. Οὔτε τὸ ὅτι ἡ σκηνὴ αὐτὴ ἔχει

νά υποθέσουμε πώς τελικά θά γίνη ἡ καύση, γιατί τὸ «ταρχύω» δὲν ἔχει προφανῶς τὴ σημασία τοῦ «ταριχεύω», ἀλλὰ τοῦ «θάπτω»¹.

Ὅσο ἀποκλειστικὴ εἶναι ἡ καύση στὸν Ὅμηρο, ἄλλο τόσο γενικὸς εἶναι ὁ ἐνταφιασμὸς στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους. Ὅπως δὲν ὑπάρχει ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία γιὰ τὸ ὅτι ὁ Ὅμηρος ἀγνοεῖ τελείως τὸν ἐνταφιασμό, ἔτσι δὲν ὑπάρχει οὔτε μιὰ περίπτωση μυκηναϊκῆς καύσης². Καί εἶναι πολὺ σημαντικὸ τὸ γεγονὸς αὐτό, γιατί σὲ πολλὰς ἄλλες περιόδους τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας, καὶ πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ, συναντοῦμε τὴν παράλληλη χρῆση καὶ τῶν δύο τρόπων ταφῆς³. Ὡστε ἡ παρατήρηση πού ἐγινε ἀμέσως ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τοῦ πρώτου ταφικοῦ περιβόλου τῶν Μυκηνῶν γιὰ τὴ χτυπητὴ διαφορά ἀνάμεσα στὰ μυκηναϊκὰ καὶ στὰ ὁμηρικὰ ἔθιμα ταφῆς⁴ εἶναι ἀπολύτως σωστὴ καί, ὕστερα ἀπὸ τόσα χρόνια, κανένα καινούργιο στοιχεῖο δὲν ἤρθε νὰ τὴν ἀνατρέψη. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ἐκείνων πού θέλουν νὰ σχετίσουν τὰ ὁμηρικὰ μὲ τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς εἶναι περιορισμένα, καὶ δὲν παρουσιάζουν οὐσιαστικὴ διαφορά ἀπὸ τὰ πού βρίσκουμε σὲ πρόσφατες μελέτες ἀπὸ ἐκεῖνα πού εἶχαν ἐπικαλεσθῆ οἱ παλαιότεροι ἐρευνητὲς στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα. Εἶναι περιττὴ μιὰ λεπτομερειακὴ ἀνασκόπηση τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν. Ὁ Walter Leaf στὸν πρόλογο τῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ C. Schuchardt,

γιὰ πρότυπό της τὴ μεταφορὰ τοῦ Μέμνονος, ἀπὸ τὴν προομηρικὴ Μερμονίδα (W. Schadewaldt, Von Homers Welt und Werk, 165 - 166) προσθέτει τίποτε στὴν ἔρευνα τῶν ὁμηρικῶν ταφικῶν ἔθιμων.

¹ Αὐτὸ τὸ θάχεται καὶ ὁ καθ. Γ. Μυλωνᾶς, Ὅμηρικά καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, σ. 266. Ἡ παλαιότερη ἀποψη πὼς τὸ ταρχύω συγγενεῖ μετὰ τὸ ταριχεύω δὲ φαίνεται πιά πιθανὴ στοὺς ἐρευνητὲς. Βλ. ἀντίθετα: M. P. Nilsson, GGR² σ. 375 σημ. 6: (ἡ παλαιὰ αὐτὴ ἀποψη) «scheint die wahrscheinlichste zu sein».

² Περὶ τὴν ἐξαίρεση ἀποτελεῖ ὁ δεῦτερος θολωτὸς τάφος στὴ θέση Τραγᾶνα, κοντὰ στὴν Πύλο, πού ἐρευνηθῆκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Σπ. Μαρινάτο. Σ' αὐτὸν βρέθηκε λάκκος «ἐντὸς (τοῦ ὁποῖου) εἶχον κατὰ δύο νεαρὰ πριγκίπισσαι». Ἡ καύση αὐτὴ χρονολογεῖται περὶ τὸ 1400 π. Χ. ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα. Α. Ὁρλάνδου, Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1955, σ. 89-91.— Μερικὲς ἄλλες ἐξαίρεσεις τῶν τελευταίων μυκηναϊκῶν χρόνων βλέπε σ. 45, σημ. 2.

³ Γιὰ τὴν παράλληλη χρῆση καύσης καὶ ἐνταφιασμῶ ὕστερα ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους δὲν εἶναι, νομίζω, ἀνάγκη ν' ἀναφέρουμε συγκεκριμένα παραδείγματα. Γιὰ τίς παλαιότερες περιόδους ἀναφέρω τίς καύσεις τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς στὸ Ἡραῖο (AA 1928, 586 κέ., AA 11 [1927/28] Παράρτημα σ. 43), τῆς πρωτοελλαδικῆς (;) στὴ Λευκάδα (Doerpfeld, Alt-Ithaka σ. 220 κέ. Πρβ. Joseph Wiesner, Grab und Jenseits, Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeiten, XXVI, Berlin 1938, σ. 101, 104), καὶ τῆς μεσομινωικῆς στὴν Κνωσὸ, JHS 76 (1956) Suppl. 32.

⁴ Βλ. σ. 41, σημ. 2.

Schliemann's Excavations, γράφει (σ. XXVI): «It may well be that the conditions of sepulture on a campaign were perforce different from those usual in times of peace at home». Κι' ὁμοῦς ὁ Schuchardt (σ. 313) εἶναι περισσότερο ἐπιφυλακτικὸς καὶ παρατηρεῖ: «We know however that Homer is only a collective name, that his epics were pieced together at a comparatively late period, from songs which had gradually come into existence during a period that extended over centuries. Therefore, although there survives in the oldest parts of those songs a clear conception of the Mycenaean age, yet many of the later ones arose when that great civilization had already decayed, and we must not be surprised if they often represent another world». Ὁ καθηγητὴς Γ. Μυλωνᾶς ὕστερα ἀπὸ 63 χρόνια ξαναγυρίζει στὸ ἐπιχείρημα τοῦ Leaf. «Ἡ καύσις τῶν νεκρῶν εἰς ξένην γῆν καὶ κατὰ τὸ διάστημα ἐκστρατείας ἐξηγεῖται πλήρως: οἱ Ἀχαιοὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος υἱοθέτησαν τὸ Τρωικὸν ἔθιμον τῆς καύσεως, καταλληλότερον διὰ τὴν περίστασιν» (ἔ.ἀ. σ. 283). Τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ ἔχει προστεθῆ στὴν παλαιὰ ἐρμηνεῖα εἶναι ἡ γνώση μας ὅτι στὴν Τροία VI (1300-1275 π.Χ.) ἐπικρατοῦσε τὸ ἔθιμο τῆς καύσεως (ἔ.ἀ. 282).

Ἡ ἐρμηνεῖα ὁμοῦς αὐτὴ στηρίζεται σὲ ἓνα περίεργο λογικὸ σφάλμα, ποὺ ὀφείλεται στὴν ὀρθολογιστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἐπῶν. Βλέπει δηλαδὴ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ὡς ἱστορικὰ κείμενα. Καὶ φαντάζεται πὼς οἱ περιγραφές τους εἰκονίζουν πιστὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ Τρωικοῦ πολέμου¹, ξεχνώντας πὼς τὰ ἔπη εἶναι ποιητικὰ δημιουργήματα καὶ εἰκονίζουν τὴν ἥρωικὴ ἐποχὴ, ὅπως τὴν φαντάζεται ὁ ποιητὴς. Ἡ ὀρθολογιστικὴ αὐτὴ ἀντίληψη, ἡ ὁποία φτάνει ὡς τὸ σημεῖο νὰ δεχτῆ πὼς τὸ ἔθιμο τῆς καύσεως κατὰ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους «κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐπεβλήθη ὑπὸ υγειονομικῶν συνθηκῶν» (ἔ.ἀ. σ. 281), ὑποτιμᾷ τὴ σημασία ποὺ ἔχει τὸ ἔθιμο τῆς ταφῆς σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε κοινωνία (ἀκόμη καὶ σὲ μιὰ κοινωνία σύγχρονη καὶ προηγμένη) καὶ δέχεται ὅτι κατὰ τὴν ἐκστρατεία τους οἱ Ἀχαιοὶ δέχτηκαν μιὰ ξένη ταφικὴ συνή-

¹ Ὅτι αὐτὸ συμβαίνει μᾶς τὸ δείχνει καὶ ἓνα ἄλλο σημεῖο τῆς ἐπιχειρηματολογίας τοῦ καθηγητῆ Μυλωνᾶ (ἔ.ἀ. σ. 282): «...δὲν θυνάμεθα νὰ ἀποδείξωμεν τὴν ὑπαρξιν τοῦ ἔθιμου τῆς καύσεως εἰς τὴν ἡπειρωτικὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν περίσθον τὴν περιγραφομένην ὑπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν θασιζόμενοι μόνον εἰς αὐτάς» (τὰς μαρτυρίας, δηλαδὴ τὴν ταφὴν τοῦ Φρόντιδος, γ 284-285, καὶ τὴν ἔκφραση τῆς Ἀντικλείας στὴν Νέκυια, λ 219-221, ὅτι ἡ φωτιὰ διαλύει τὸ σῶμα). Ἀσφαλῶς δὲν ὑπάρχει τὸ ἔθιμο τῆς καύσεως στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (τὴ μυκηναϊκὴ). Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ χωρῖα αὐτά, εἶναι πὼς ὁ Ὅμηρος φαντάζεται πὼς ὑπάρχει· καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ πρόβλημα.

θεια, που την ξέχασαν όταν γύρισαν πίσω στην πατρίδα τους (ξ.ά. σ. 283). Δεν νομίζω πώς χρειάζεται να τονιστή πόσο θεμελιώδη σημασία έχουν τέτοια βασικά έθιμα για όλους τους λαούς, αφού είναι γνωστό πώς στην προϊστορική αρχαιολογία ο τρόπος ταφής χαρακτηρίζει και διακρίνει έναν δλόκληρο λαό και πολιτισμό (π.χ. Tumulus culture, Urn-field culture). Και θεωρώ άρκετο να προσθέσω μόνο τα λόγια του μεγάλου Άγγλου προϊστορικού V. Gordon Childe¹, που τόσο άδόκητα τον χάσαμε τελευταία: «A culture is defined as an assemblage of artifacts that recur repeatedly associated together in dwellings of the same kind and with burials of the same rite». Δεν μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ίκανοποιητική αυτή την έρμηνεία, που προτείνεται για να ξεπεράσει την αναντίρρητη, βασική και ριζική διαφορά ανάμεσα στο όμηρικό έθιμο της καύσης και στον μυκηναϊκό τρόπο ταφής, που, χωρίς καμιά εξαίρεση, επιβεβαιώνεται από όλες τις ανασκαφές μυκηναϊκών ταφών².

Τη διαφορά αυτή επιχειρεί να έρμηνεύσει και ο Nilsson, με διαφορετικών όμως τρόπο, γιατί, μολονότι ξέρει τα επιχειρήματα του Μυλωνά, δέ συμφωνεί σε πολλά σημεία μαζί του. Ο Nilsson πιστεύει πώς η διαφορά δέν είναι όσο φαίνεται βαθιά³. «Όπως ο ίδιος αναφέρει στο βιβλίο του για τη μινωική και μυκηναϊκή θρησκεία⁴, υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις μυκηναϊκών τάφων, που παρατηρήθηκαν σαφή ίχνη φωτιάς. Το γεγονός αυτό είχε προκαλέσει πολλές συζητήσεις και αντιγνωμίες· ο Nilsson πιστεύει ότι η περίπτωση του θλωτού τάφου της Μιδέας⁵ δίνει τη λύση. Σ' αυτόν, δίπλα στους λάκκους, που ήταν θαμμένοι οι νεκροί, υπήρχαν δύο μικρότεροι βόθροι· ο μεγαλύτερος ήταν

¹ Prehistoric Migrations in Europe, Oslo 1950, σ. 2.

² Τα παλαιότερα παραδείγματα καύσης που ξέρουμε από την Ελλάδα (έκτός από τις εξαίρεσεις που σημειώσαμε παραπάνω, σ. 43, σημ. 3), είναι της Πρόσυμνας (C. Blegen, Prosymna, σ. 142 και 242), της Ίαλυσοῦ (Annuario VI-VII [1923-24] 238), της Τυλίσσου (AA 1930, 159, AM 59 [1931] 112 κέ.), όλες δπο-μυκηναϊκών χρόνων, και τα πρόσφατα παραδείγματα του Πόρτο - Ράφτη (Περατής), που ανέσκαψε ο κ. Σπ. Ίακωβίδης (ΠΑΕ 1953, 101, Α. Κ. Όρλάνδου, Το Έργον της Αρχαιολογικής Έταιρείας κατά το 1955, σ. 29-30, κατά το 1956, σ. 24-25).

³ M. P. Nilsson, Geschichte der Griechischen Religion², 1955, I, σ. 374: «...ein tiefgehender Unterschied zwischen den beiden besteht oder zu bestehen scheint, der mehr als alles andere zu der geläufigen Anschauung von der Kluft zwischen der mykenischen Zeit und Homer beigetragen hat; es handelt sich um die Bestattungsbräuche und den Totenkult».

⁴ Minoan - Mycenaean Religion¹, 523 και GGR I, 375 σημ. 1.

⁵ A. W. Persson, The Royal Tombs at Dendra, Acta Soc. Humaniorum Litt. Lund 15 (1931) 68.

γεμάτος με χῶμα και με κάρβουνα, και ανάμεσα σ' αὐτὰ βρέθηκαν λείψανα χάλκινων, ἐλεφάντινων κ.ἄ. ἀντικειμένων, ποὺ ἦταν καμένα στὴν πυρά, ἢ ὁποία εἶχε ἀναφθῆ ἀσφαλῶς ἐπὶ τόπου. Ἡ συνύπαρξη ἐνταφιασμοῦ και πυρᾶς μαρτυρεῖ, κατὰ τὸν Nilsson, ὅτι ἔχουμε τὰ κατάλοιπα τοῦ ἐθίμου τῆς καύσης τοῦ νεκροῦ με ἄλλα του τὰ ἀντικείμενα: «man muss sich also denken, dass die Griechen bei ihrer Einwanderung in Griechenland die Leichenverbrennung kannten, nach ihrer Ansiedelung im Lande aber sowohl in Bestattungssitten wie in anderen Dingen die minoische Kultur annahmen, als einen letzten Rest ihrer alten Bestattungssitte jedoch die Verbrennung einiger Totengaben im Grab beibehielten»¹.

Ἄλλὰ στὴν ἐρμηνεία αὐτῆ τῆς διαφορᾶς δημηρικῶν και μυκηναϊκῶν ἐθίμων ταφῆς θὰ εἶχε νὰ παρατηρήση κανεὶς 1) ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο μοναδικὰ παραδείγματα καύσης ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω γιὰ τὴν προμυκηναϊκὴ περίοδο, δὲν ἔχουμε καμιά ἐνδειξὴ πὼς οἱ Ἑλληνες ἔκαιαν τοὺς νεκροὺς των τὴν ἐποχὴ ποὺ ἤρθαν στὴν Ἑλλάδα· 2) ὅτι ἂν συνέβαινε αὐτό, θὰ διαρκοῦσε γιὰ πολλὰ χρόνια, ὥσπου νὰ ἐπιβληθῆ τὸ μινωικὸ ἔθιμο τοῦ ἐνταφιασμοῦ, πράγμα ποὺ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τίς ἀνασκαφές· και 3) ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὀρθότητα τῶν δύο προηγουμένων παρατηρήσεων, τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἑλληνες ἔκαιαν τοὺς νεκροὺς, ὅταν ἤρθαν στὴν Ἑλλάδα, δὲν ἐρμηνεύει ἰκανοποιητικὰ τὴν διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δημηρικὰ και τὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς, ἀφοῦ ἀπὸ τὴν ὑποθετικὴ ἐκείνη περίοδο καύσης μεσολαβοῦν αἰῶνες, κατὰ τοὺς ὁποίους κυριαρχεῖ ὁ ἐνταφιασμός. Ὁ Ὅμηρος, περιγράφοντας μιὰ ἐποχὴ ἡρωικὴ, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἀγνοεῖ τὰ ἔθιμα ταφῆς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης και με ἕναν ἀναμφίβολο ἀναχρονισμό τῆς ἀποδίδει ἔθιμα ποὺ δὲν ἔχει. Δὲν μπορεῖ, λοιπόν, νὰ θεωρηθῆ λύση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἢ ὑπόθεση πὼς μερικὰ μυκηναϊκὰ ἔθιμα προϋποθέτουν μιὰ παλαιὰ χρῆση τῆς καύσης.

Προτοῦ ὅμως προχωρήσουμε σὲ ἄλλη ἐρμηνεία, εἶναι ἀνάγκη νὰ δοῦμε και τὰ ἄλλα ταφικὰ ἔθιμα ποὺ ἐξετάζει ὁ καθηγητῆς Μυλωνᾶς και ποὺ πιστεύει πὼς δείχνουν τὴν ταυτότητα ἀνάμεσα στὰ ἔθιμα τοῦ ἔπους και στὰ μυκηναϊκὰ. «Οἱ δημηρικοὶ ἥρωες περὶ τὸν χῶρον τῆς πυρᾶς ἴδρουν τύμβον. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον χῶμα ἐπεσφραεύετο ἐπὶ τῆς θόλου τῶν βασιλικῶν τάφων, ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτέρων λακκοειδῶν και διὰ χῶματος ἐπληροῦντο οἱ δρόμοι τῶν θαλαμοειδῶν τάφων»². Ὅτι δὲν εἶναι εὐκολο νὰ σχετίσουμε τὸν τύμβο τῶν θολωτῶν τάφων πρὸς τὸν δημηρικό,

¹ Ἐ. ἀ. σ. 376.

² Γ. Μυλωνᾶς, ἔ.ἀ. 280.

δὲν νομίζω πὼς χρειάζεται νὰ τὸ συζητήσω. Ἡ ἀπαραγνώριστη διαφορὰ ἀνάμεσα στὶς δύο μορφές τάφου εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σχετισθοῦν μὲ τὸ ἐντελῶς ἐξωτερικὸ στοιχεῖο τοῦ ἑδαφικοῦ ἐξάρματος ποὺ σχηματίζει ἢ σώρευση χώματος. Ὁ Ὀμηρὸς ἀγνοεῖ τοὺς θολωτοὺς τάφους καὶ οἱ μυκηναῖοι δὲν ξέρουν καθόλου τὴν ταφή μέσα στὸν τύμβο, ὅπως μᾶς τὴν παρουσιάζουν τὰ ἔπη. Καὶ τὸ γέμισμα τῶν δρόμων τῶν θαλαμοειδῶν τάφων μὲ χῶμα δὲν ἔχει καμιά ἀπολύτως σχέση μὲ τὸν τύμβο. Ἀκριβῶς ἡ μεγάλη διάδοση αὐτῆς τῆς μορφῆς τῶν τάφων, δίπλα στοὺς θολωτοὺς, μᾶς ἀπομακρύνει ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ τὴν τυπικὴ μορφή τοῦ ὀμηρικοῦ τάφου. Ἡ μόνη περίπτωση μυκηναϊκοῦ τύμβου ποὺ θὰ μπορούσε νὰ σχετισθῆ κάπως μὲ τὸν ὀμηρικὸ εἶναι τοῦ τάφου Ν τοῦ δευτέρου περιβόλου τῶν Μυκηνῶν¹. Ἀλλὰ ἡ προσωρινὴ χρονολόγησις, τὴν ὁποία μᾶς ἐπιτρέπει ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων, δείχνει ὅτι οἱ τάφοι τοῦ περιβόλου Β ἀνήκουν ἀκόμη στὰ τελευταῖα μεσοελλαδικὰ χρόνια ἢ στὶς ἀρχές τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς². Ὡστε δὲν μπορούμε νὰ χρησιμοποιήσουμε γιὰ παράδειγμα τάφων τυπικὰ μυκηναϊκῶν αὐτοὺς ποὺ ἀποτελοῦν τὰ τελευταῖα κατάλοιπα τῆς προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Δὲν νομίζω λοιπὸν ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχουμε ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὰ μυκηναϊκὰ καὶ τὰ ὀμηρικά ταφικὰ ἔθιμα.

Ἡ ἀναμφισβήτητη εἶναι ἡ ὁμοιότητα στὴ χρῆσι τῆς ἐπιτάφιας στήλης. Ἡ τοποθέτησις στήλης στοὺς τάφους ὄλων τῶν περιόδων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς πρέπει νὰ θεωρηθῆ βέβαιη. Γιατὶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς στήλες τῶν ταφικῶν περιβόλων τῶν Μυκηνῶν, ἔχουμε τὴ γραπτὴ στήλη τοῦ Ἰσοῦντα³, ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθῆ στὴν ΓΕ IIIc, ἐποχῇ

¹ G. Mylonas, *Ancient Mycenae*, 1957, σ. 148. I. Παπαδημητρίου, Ἐνασκαφαὶ ἐν Μυκῆναις, ΠΑΕ 1953 (1956) σ. 223-225. Δεχόμεστε τὴ γνώμη τοῦ ἀνασκαφέως καὶ τοῦ κ. Μυλωνᾶ, ποὺ συνεργάστηκε στὴν ἀνασκαφή—γνώμη ποὺ ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὸν καθηγητὴ κ. Σπ. Μαρινάτο (Γέρας Ἄντ. Κεραμοπούλλου σ. 64-65)—ποὺ ἐνισχύει τὴν παλαιότερη δόξιν τοῦ Κεραμοπούλλου (ΑΕ 1918, σ. 58) ὅτι καὶ στὸν πρῶτο ταφικὸ περίβολο τῶν Μυκηνῶν ὑπῆρχαν μικροὶ τυμβωσκοὶ ἐπάνω ἀπὸ κάθε τάφο, μολονότι οἱ ἀνασκαφικὲς πληροφορίες δὲν εἶναι ἐντελῶς σαφεῖς καὶ ταυτόσημες. «Τὸν τύμβον δὲ τοῦτον «οὐ μάλᾳ πολλόν... ἀλλ' ἐπιεικέα» ὄψους 1,10 μ. ἀνωθεν τῶν χειλέων τοῦ τάφου, συνεκράτησαν διὰ λίθων, τοποθετηθέντων κατὰ τὴν περίμετρον αὐτοῦ. Πολλοὶ τῶν λίθων τούτων εὐρέθησαν κατὰ χώραν κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ τὴν βορείαν πλευράν» (Παπαδημητρίου, σ. 225). «Beyond the stele, a group of stones was found as usual marking the outline of the grave below. They must have retained the earth which was poured over the shaft and which in this instance was proved to form a small conical mound rising some 0,35 to 0,40 meters above the surface at the top of which the stele was set» (Mylonas σ. 148).

² Mylonas, ἔ.δ. 175.

³ ΑΕ 1896, 1-22.

(1230-1200 π.Χ.)¹, τίς στήλες πού χρησιμοποιήθηκαν γιά οἰκοδομικό ὕλικό² καί τέλος τὰ σήματα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου τῆς Ἰαλυσσοῦ³. Ἀλλά δέν πρέπει νά ξεχνοῦμε πῶς ἡ χρήση τῆς στήλης, πού ἀρχίζει ἀσφαλῶς ἀπό τή μεσοελλαδική περίοδο⁴, δέν εἶναι καθόλου τυπικό γνώρισμα τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Ἀντίθετα ἡ χρήση τῆς στήλης γενικεύεται στοὺς χρόνους πού ἀκολουθοῦν καί ἀποτελεῖ πιά ἡ στήλη τυπικό στοιχεῖο τῶν τάφων τῶν «ἱστορικῶν» χρόνων. Ὡστε κανένα συμπέρασμα δέν μπορούμε νά βγάλουμε ἀπό τὸ ὅτι στή μυκηναϊκῆ περίοδο ὑπάρχουν στήλες, ὅπως ὑπάρχουν στήλες στοὺς τύμβους τῶν δημηρικών ἐπῶν.

Ἡ ὑπαρξη κτερισμάτων στοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους, ἡ προσφορά ἐλαίου καί μέλιτος, ἡ ἀπόθεση προσωπικῶν ἀντικειμένων στὸν τάφο τοῦ νεκροῦ καί ἡ παράλληλη γνώση τέτοιων ἐθίμων ἀπὸ τὸν Ὅμηρο δέν εἶναι λόγος ἰσχυρότερος ἀπὸ τὴν ὑπαρξη τῆς στήλης γιά νά ταυτίσουμε τὰ πρῶτα μὲ τὰ δεύτερα. Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἔθιμα τόσο κοινὰ καί γενικά, ὥστε μπορεῖ νά τὰ βρῆ κανεὶς σὲ πολλοὺς λαοὺς καί σὲ πολλῆς ἐποχῆς. Ἰδιαιτέρα στὴν Ἑλλάδα ἀποτελοῦν στοιχεῖα ἀπαραίτητα τῶν ταφικῶν νομίμων, ὥστε θὰ ἦταν περίεργο ἂν ἔλειπαν ἀπὸ τὴν δημηρική περιγραφή ἢ ἂν δὲν ἐπιθεβαιώνονταν καί ἀπὸ τίς ἀνασκαφές τῶν μυκηναϊκῶν νεκροταφείων⁵. Γνωστὸ ἐπίσης ἐλληνικό ἔθιμο θλων τῶν ἐποχῶν εἶναι τὸ «περίδειπνο»⁶, ὅπως καί ἡ ἴδρυση κενοταφίου γιά νεκροὺς πού πέθαναν μακριὰ ἀπὸ τὴν πατρίδα τους καί ἔχουν χαθῆ τὰ λείψανά τους⁷. Καμιὰ ἰδιαιτέρη πράξη, ἰδιότροπη καί μοναδική, κοινὴ μόνον στὸν Ὅμηρο καί στοὺς Μυκηναίους, δὲ μᾶς ἀναγκάζει νά ταυτίσουμε τὰ ταφικά ἔθιμα τῶν ἐπῶν μὲ τὰ μυκηναϊκά. Τέτοια θὰ ἦταν ἡ «ἐλλειψὶς σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὄστα τῶν προγόνων», ἡ πίστη πῶς μὲ τὴν καταστροφή τοῦ σώματος παύει κάθε σχέση τοῦ νεκροῦ πρὸς τοὺς ζωντανούς, οἱ ὅποιοι ἀδιαφοροῦν γι' αὐτόν, παραμερίζουν ἢ καί «ἐκβάλλουν» τὰ ὄστα του ἀπὸ τὸν τάφο, σπάζουν τὰ κτερίσματά του καί φτάνουν στὸ σημεῖο νά ἀφαιροῦν καί νά κλέβουν τὰ κοσμήματα⁸. Μιὰ τέτοια στάση ἀπέναντι στοὺς νεκροὺς θὰ ἦταν ἀληθινὰ μοναδική, καί ἂν τὴν πιστο-

¹ *Furumark*, Myc. Pottery, σ. 453, 449-50. Chronology, σ. 115.

² *Τσοῦντας*, AE 1888, 127-28, AE 1896, 4.

³ *Maiuri*, Annuario VI-VII, σ. 201, 208.

⁴ *J. Caskey*, *Hesperia* 23 (1954) 14 καί πλν. 3c. *Γ. Μυλωνά καί Ι. Τραυλοῦ*, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνι, ΠΑΕ 1952 (1955) 61-62. Πρβ. *Mylonas*, ἔ.δ. 84.

⁵ Βλ. πρόχειρα *Nilsson*, GGR 178.

⁶ *Nilsson*, GGR 179.

⁷ *Pauly-Wissowa*, RE 11, στ. 171.

⁸ *Μυλωνάς*, ἔ.δ. 278-279.

ποιούσαμε στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς Μυκηναίους θὰ ἔπρεπε χωρὶς διασταγμὸ νὰ βεβαιώσουμε τὴν ἀναντίρρητη ταυτότητα τῶν δύο ἀντιλήψεων. Ἐπὶ πιστεύω πὼς μιὰ τέτοια στάση δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ πιστοποιηθῇ. Ὁ καθηγητὴς Στ. Κυριακίδης σὲ «Πρόσθετον σημεῖωμα» τῆς μελέτης του τῆς σχετικῆς πρὸς τὴν ὀμηρικὴ Νέκυια, ἀποκρούοντας τὴν ἀποψη αὐτὴ γράφει¹: «Νομίζω ὅτι τὰ ἀνασκαφικὰ τεκμήρια, τὰ ὁποῖα ὁ διαπρεπὴς ἀρχαιολόγος χρησιμοποιεῖ, δὲν ἔχουν τὴν ἀποδεικτικὴν δύναμιν, τὴν ὁποῖαν ἀποδίδει εἰς αὐτά. Ἡ παραμέρισις τῶν ὀστέων τῶν παλαιῶν νεκρῶν ἦτο προῖον ἀνάγκης, ὅπως σήμερον ἡ ἀνασκαφὴ τῶν τάφων μετὰ τριετίαν, ἢ διατήρησις ἕμως αὐτῶν ὅπωςδὴποτε ἐντὸς τῶν τάφων ἢ εἰς εἰδικωτέρας ὀστεοθήκας, οἷα τὰ σημερινὰ κοιμητήρια, δεικνύει ὅτι δὲν ἔπαυεν ὁ πρὸς τοὺς νεκροὺς σεβασμὸς. Ἡ παρατηρουμένη ἐνίοτε καταστροφὴ τῶν κτερισμάτων οὐδεμίαν ἀποδεικτικὴν δύναμιν ἔχει, διότι εἶναι δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς ποικίλους λόγους, ἕπως π.χ. εἰς τὴν μέριμναν τῶν ἀποθεσάντων, ἵνα ταῦτα καιζόμενα ἢ καταστρεφόμενα συνοδεύσουν τὸν νεκρὸν εἰς τὸν Ἄδην, ἢ δὲ τυμβωρυχία ἀσφαλῶς δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἐλλείψεως σεβασμοῦ καὶ λατρείας παρὰ τῷ λαῷ, ὅπως καὶ ἡ παλαιὰ καὶ νεωτέρα ἱεροσυλία δὲν ἀποτελεῖ τεκμήριον ἐλλείψεως σεβασμοῦ πρὸς τὸ θεῖον». Ἐπὶ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Κυριακίδη ὁ Nilsson² εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ἡ γνώμη αὐτὴ ποὺ εἶχε διατυπωθῆ σὲ προηγούμενη μελέτη τοῦ καθηγητῆ Μυλωνᾶ³, εἶναι «eine unverbindliche Vermutung». Καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ἀκολουθήσουμε τὸν Nilsson στὴ γνώμη του ὅτι ἡ λατρεία τῶν ἡρώων ἔχει τίς ρίζες τῆς στὴ μυκηναϊκῆ ἐποχῇ⁴, πρέπει νὰ δεχτοῦμε πὼς τὰ παραδείγματα ποὺ ἐπικαλεῖται μαρτυροῦν τουλάχιστο τοῦτο: ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ζωντανῶν γιὰ τοὺς νεκροὺς δὲν ἔπαυε μόλις οἱ πρῶτοι ὑπέθεταν πὼς οἱ σάρκες τῶν νεκρῶν εἶχαν διαλυθῇ. Ὁ ἴδιος ὁ καθηγητὴς Μυλωνᾶς ἀναφέρει⁵ ὅτι «καὶ εἰς τὰ δάπεδα τῶν θαλαμνοειδῶν θῆκαι κατὰ κανόνα ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς ὀστεοθήκαι, διὰ τὴν ἀποθήκευσιν τῶν ὀστέων, σπανιώτατα δὲ διὰ τὴν ἀπόθεσιν λειψάνου» καὶ παραθέτει μερικὰ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα. Τὸ ἐνδιαφέρον ἕμως αὐτὸ γιὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν ὀστέων δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη σεβασμοῦ πρὸς τὰ ὀστά τῶν προγόνων, ἀλλὰ ἀντίθετα στὸν σεβασμὸ καὶ στὸ ἐνδιαφέρον νὰ προφυλαχτοῦν σὲ τόπο ἀσφαλῆ. Ὁ καθηγητὴς Fr.

¹ Στ. Π. Κυριακίδου, Παρατηρήσεις εἰς τὴν Ὅμηρικὴν Νέκυϊαν, σ. 320 - 321.

² GGR 381, σημ. 2.

³ The Cult of the Dead, σ. 84.

⁴ GGR σ. 378 καὶ Minoan - Mycenaean Religion³, σ. 581 - 588.

⁵ Ὅμηρικά καὶ μυκηναϊκά ἔθιμα ταφής, σ. 273 σημ. 7.

Matz, πού δέχεται¹ ὅτι «mit Recht betont er (Mylonas) dass archaologische Zeugnisse fehlen für eine Fortsetzung des Totenkultes über das Mahl und das Opfer bei der Feier der Beisetzung hinaus», κάνει ἀμέσως ὕστερα τὴν πολὺ σημαντικὴ παρατήρηση: «Andererseits ist der monumentale Charakter der Grabarchitektur schon bei den Schachtgräbern, namentlich aber bei den Kuppelgräbern, natürlich nicht ohne sakrale Note», καὶ προσθέτει ὅτι ἡ γνώμη τοῦ καθηγητῆ Μυλωνᾶ πὼς οἱ θόλοι καὶ οἱ θαλαμνοειδεῖς τάφοι ἀποτελοῦσαν «temporary shelters for the trip to the lower world»² παραδίδει τὸν μνημειακὸν τοὺς χαρακτήρα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ στὸν Ὅμηρο κυριαρχεῖ ἡ ἀντίληψη πὼς οἱ νεκροὶ δὲν εἶναι παρὰ «ἀμενηνὰ κάρηνα», «σκιαὶ ἀίσσουσαι», «εἰδωλα καμόντων»³ κλπ. Ἡ ἀντίληψη αὕτη, πρὸς τὴν ὁποῖαν ἕμως ἀντιφάσκουν ἄλλα χωρία τοῦ ποιητῆ⁴, δὲν ἦταν δύσκολο νὰ δημιουργηθῆ, ὅταν κυριάρχησε τὸ ἔθιμο τῆς καύσης. Ὅμως καὶ τότε ἀκόμη, μολονότι ὁ διαχωρισμὸς τῆς ψυχῆς συντελεῖται ἀμέσως μετὰ τὴν ἀποτέφρωση τοῦ σώματος, οἱ ἐπιζῶντες φροντίζουν γιὰ τὴν περισυλλογὴ τῶν ὄστων, ἰδρῶν τύμβο καὶ ἀκολουθεῖ τὸ περίδειπνο καὶ οἱ ταφικοὶ ἀγῶνες. Ὅλα αὐτὰ θὰ ἦταν ἀκατανόητα καὶ περιττά, ἐφ' ὅσον πιστέψουμε πὼς τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ζωντανῶν περιορίζεται ὡς τῆ στιγμῆ πού ἡ ψυχὴ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐδρεύη στὸ νεκρὸ σῶμα⁵. Ὅτι στὸν Ὅμηρο διαπιστώνουμε τὴν ἔλλειψη γνωστῶν ἀπὸ τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα ταφικῶν ἐθίμων, προπάντων τὴν ἄγνοια μιᾶς μακρόχρονης «θεραπείας» τοῦ νεκροῦ καὶ τοῦ τάφου, εἶναι γεγονός. Ἀλλὰ τοῦτο εὐκόλα θὰ μπο-

¹ Gnomon 30 (1958) 326.

² Mylonas, Ancient Mycenae, σ. 84.

³ Πρβ. Στ. Κυριακίδου, ἔ.ἀ. 287.

⁴ Στ. Κυριακίδου, ἔ.ἀ. 287.

⁵ Θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπικαλεσθῶμε τοὺς στίχους 334-335 τοῦ Η τῆς Ἰλιάδας: *τυτθὸν ἀποπρὸ νεῶν, ὡς κ' ὄστια παισὶν ἕκαστος | οἴκαδ' ἄγῃ, ὅτ' ἂν αὔτε νεώμεθα πατρίδα γαῖαν*, πού δὲν ὑπάρχει κανένας λόγος νὰ ὀβελίσουμε, ἀκολουθώντας τὸ ὀρθολογιστικὸ—καὶ ἀπαράδεκτο—ἐπιχείρημα τοῦ Ἀριστάρχου («ὅτι οὐ διὰ τοῦτο ἐκαίοντο, ὅπως τὰ ὄστα κομίσωνται, ἀλλὰ συνηθεία»). Ἀκόμη θὰ μπορούσαμε νὰ θυμηθῶμε πὼς ὁ Πάτροκλος ζητεῖ νὰ τοποθετηθῶν τὰ ὄστα του μαζί μὲ τὰ ὄστα τοῦ ἀγαπημένου του Ἀχιλλεῖα (Ψ 90-91): *ὡς δὲ καὶ ὄστια νῶϊν ὀμῆστρος ἀμφικαλύπτοι | χεῦσος ἀμφοροεύς, τόν τοι πόρε πότνια μήτηρ*, καὶ πὼς ἡ παράκλησή του αὕτη πραγματοποιεῖται (ω 76-77): *ἐν τῷ τοι κεῖται λεύκ' ὄστια, φαίδιμ' Ἀχιλλεῦ, | μίγδα δὲ Πατρόκλιο Μενοιτιάδαο θανάοντος, ἀφοῦ πρῶτα μὲ περισσῆ φροντίδα οἱ Ἀχαιοὶ συλλέγουν ἀπὸ τὴν πυρὰ τὰ ὄστα τοῦ μεγάλου τοῦ νεκροῦ (ω 72-73): ἤῶθεν δῆ τοι λέγομεν λεύκ' ὄστια, Ἀχιλλεῦ, | οἶνον ἐν ἀκρήτω καὶ ἀλείφαι... Ὅλα αὐτὰ τὰ χωρία δείχνουν μεγάλο σεβασμὸ πρὸς τὰ ὄστα τοῦ νεκροῦ καὶ ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν ἀπόθεσή τους στὸν τάφο μὲ κάθε νόμιμη τιμῆ.*

ροῦσε νὰ ἐξηγηθῆ μὲ τὴν ὑπόθεση πὺς κάτι τέτοιο δὲ θὰ ἦταν σύμφωνο μὲ τὶς συνθήκες μέσα στὶς ὁποῖες ζοῦν καὶ δροῦν οἱ ἐπικοὶ ἥρωες. Αὐτὴ ὅμως ἢ ὑπόθεση ἴσως δὲν εἶναι πολὺ πειστική. "Ἄν ὁ ποιητὴς ἤξερε καὶ πίστευε σὲ ἄλλα ταφικά ἔθιμα, θὰ ἔβρισκε τρόπο νὰ μᾶς τὸ δηλώσῃ. Ἄλλὰ ὁ ποιητὴς ἔζησε καὶ δημιούργησε τὰ ἔπη του στὴν Ἰωνία¹—σὲ μιὰ ὁποιαδήποτε περιοχὴ τῆς—μέσα στὸν 8ον αἰῶνα. Οἱ ἄποικοι ποῦ ἔχτισαν τὶς μεγάλες ἰωνικὲς πόλεις τοῦ ἀνατολικοῦ Αἰγαίου δὲν εἶχαν ἀκόμα ριζώσει γερὰ στὴ νέα πατρίδα τους καὶ ὀπωσδήποτε εἶχαν ξεριζωθῆ ἀπὸ τὴν παλιά, ἀφήνοντας ἐκεῖ κάθε σύνδεσμο μὲ τὰ πατρογονικά λείψανα. Ἄλλωστε οἱ ἄποικοι αὐτοὶ στὴ μεγάλη τους πλειονότητα πρέπει νὰ ἦταν ἄνθρωποι ἀπόκληροι κατὰ κάποιον τρόπο, χωρὶς ἰσχυρὲς οἰκογενειακὲς καὶ κοινωνικὲς παραδόσεις καὶ δεσμοὺς καὶ τέλος πρόθυμοι νὰ διακόψουν αὐτοὺς τοὺς δεσμοὺς γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ καινούργια ζωὴ πιδ ἄνετη καὶ πιδ ἐλπιδοφόρα. Κράτησαν μονάχα τὰ ἀπαραίτητα πνευματικὰ ἐφόδια ποῦ θὰ τοὺς ἐπιτρέπαν νὰ μὴ χαθοῦν στοὺς ξένους τόπους, ἀνάμεσα σὲ ἐχθρικοὺς «ἄλλοθρόους» λαοὺς. Μῦθοι καὶ παραδόσεις, θρησκεία καὶ γλώσσα, τραγούδια καὶ μουσική θὰ ἦταν ἢ περιουσία ποῦ ἔφερναν μαζί τους καὶ ποῦ κρατήθηκε καὶ ἀναπτύχθηκε στὸ «ἰωνικὸ θαῦμα». Αὐτοῦ τοῦ κόσμου γέννημα καὶ θρέμμα ὁ Ὅμηρος, λογικὸ ἦταν νὰ ἐκφράζῃ μέσα στὰ ἔπη, ποῦ κατόρθωσε νὰ συνθέσῃ πάνω στὰ παλιά μοτίβα καὶ τοὺς πολυθρύλητους ἥρωϊκοὺς μῦθους, τῆς κοινωνίας τῆς δικῆς του τοὺς καημοὺς καὶ τὶς λαχτάρες, τὶς πῖστες καὶ τὶς ἀπιστίες. Μπορεῖ νὰ δέχεται ἀπὸ τὴν παράδοση τὶς μορφὲς τῶν ἡρώων καὶ τοὺς ἀγῶνες τους, τὶς περιπέτειες καὶ τὸ μεγαλεῖο τους, νὰ ἀναπλάθῃ μὲ τὴ φαντασία του καὶ στηριγμένος στὴν παράδοση αὐτὴ τὸν κόσμο τῆς μακρινῆς ἐκείνης ἐποχῆς, ὅμως ἢ ἱστορικὴ ἀλήθεια εἶναι κάτι ποῦ δὲν τὸν περιορίζει στὴ δημιουργία του. Τοῦ ἀρκεῖ νὰ διατηρήσῃ τὸ βασικὸ σχῆμα, νὰ μεταδώσῃ τὴν καθαρὴ γενικὴ εἰκόνα καὶ τὴν ἥρωϊκὴ ἀτμόσφαιρα. Ὅμως τὸ πνευματικὸ κλίμα τοῦ ἔργου του, ἢ ψυχικὴ κίνηση καὶ οἱ συναισθηματικὲς ἀντιδράσεις, ἢ καλλιτεχνικὴ μορφή ποῦ συνθέτει τὰ πάντα σὲ μιὰ μοναδικὴ ἐνότητα μὲ ἐσωτερικὴ συνοχὴ καὶ ἀναγκαιότητα δὲν ἀνήκουν παρὰ στὴν ἐποχὴ τῆ δικῆς του, στὴν ἐποχὴ ποῦ ἔζησε καὶ δημιούργησε ὁ ποιητὴς, δηλαδὴ μέσα στὸν 8ον αἰῶνα.

¹ Ὅπως σημείωσα στὴν ἀρχή², πολλοὶ φωτισμένοι φιλόλογοι καὶ ἀρχαιολόγοι προσπαθοῦν τὰ τελευταῖα χρόνια νὰ ἀποκαλύψουν αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν πνευματικὴν εἰκόνα καὶ νὰ φωτίσουν τόσο τὸ ὀμηρικὸ ἔργο

¹ W. Schadewaldt, Von Homers Welt und Werk, σ. 96 κέ.

² Βλ. σ. 40 σημ. 4.

ὅσο καὶ τὶς καλλιτεχνικὲς τάσεις τοῦ 8ου αἰώνα, ἀναζητώντας τὰ κοινὰ στοιχεῖα ποὺ ἐκφράζονται στὴν ποίηση καὶ στὶς εἰκαστικὲς τέχνες. Ὁ Schadewaldt ἀπαριθμεῖ τὰ συγκεκριμένα μεταμυκηναϊκὰ στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται στὰ ἔπη καὶ προσθέτει¹: «Allein, mehr noch als Einzelheiten besagt die unerschöpfliche Fülle der zwischen Homer und der geometrischen Welt hin- und hergehenden Beziehungen. . . Schon steht sich nicht bloss Sache und Sache, sondern Welt und Welt gegenüber, aber auch Form und Form und Geist und Geist finden sich zusammen». Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ σχέση τῆς μορφῆς ἀνάμεσα στὸν Ὅμηρο καὶ στὴν ἑλληνικὴ τέχνη τῶν «ἱστορικῶν χρόνων» ζήτησε καὶ ὁ Buschor² νὰ διαπιστώσῃ, καὶ τὴ βαθύτατη πνευματικὴ σχέση τοῦ ποιητῆ καὶ τοῦ γεωμετρικοῦ τεχνίτη ἀποκαλύπτει ὁ B. Snell ὅταν ἀνακαλύπτῃ πῶς καὶ γιὰ τοὺς δύο εἶναι ἄγνωστη ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπινου σώματος ὡς σύνθετης ἐνότητας³.

Ἄφ' οὗ λοιπὸν διαπιστώνουμε τὰ κοινὰ αὐτὰ στοιχεῖα ἀνάμεσα στὸν κόσμον τῶν γεωμετρικῶν χρόνων καὶ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, γιατί νὰ ἀναζητοῦμε σὲ τόσο περίπλοκες ὑποθέσεις τὴ λύση τοῦ προβλήματος τῶν ὁμηρικῶν ταφικῶν ἐθίμων καὶ νὰ μὴ στρέψουμε τὴν προσοχή μας στὴν κοινωνία, ὅπου ἐζήσε ὁ Ὅμηρος, μὲ τὴν ἐλπίδα πῶς μπορεῖ ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα νὰ μᾶς προσφέρῃ τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς χρειάζονται; Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ἔχει ἄλλωστε γίνῃ σημαντικὴ προεργασία. Ἡ Lorimer, ποὺ εἶχε μελετήσει τὸ πρόβλημα τῆς καύσης τῶν νεκρῶν σ' ἓνα πολὺ σημαντικὸ ἄρθρο τῆς στὸ περιοδικὸ Journal of Hellenic Studies τοῦ 1933⁴, συμπλήρωσε τὴν ἔρευνά της σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο τοῦ βιβλίου της Homer and the Monuments⁵, καὶ τὰ συμπεράσματά της, στὰ βασικὰ τουλάχιστο σημεῖα, παραμένουν, νομίζω, ἀξιόπιστα καὶ κανένα μεταγενέστερο ἀρχαιολογικὸ εὕρημα δὲν τὰ ἀνατρέπει. Ἡ Lorimer δηλαδὴ πιστεύει πῶς «Homer's experience is, with perhaps a slight time-lag, exactly what that of an eight-century

¹ Von Homers Welt und Werk, σ. 94-95. Τοῦ αὐτοῦ, Die Homerische Gleichniswelt und die Kretisch-Mykenische Kunst, Zur Homerischen Naturanschauung, Von Homers Welt und Werk, σ. 130 κέ.: «Für uns ist die homerische Naturanschauung in der Gleichnissen genau so homerisch-griechisch wie das epische Hauptgeschehen und von der kretischen Naturansicht verschieden von der Wurzel bis zur Krone» (σ. 135).

² E. Buschor, Vom Sinn der griechischen Standbilder, 1942, σ. 10 κέ.

³ Die Entdeckung des Geistes (στὴν ἀγγλ. μετάφραση τοῦ T. G. Rosenmeyer, The Discovery of the Mind, σ. 5-8).

⁴ Pulvis et Umbra, JHS 53 (1933) 161 κέ.

⁵ Chapter III, Cremation and Iron, σ. 103 κέ.

Athenian would have been»¹. Ἡ γνώμη αὐτή, ἀκριβῆς οὐσιαστικά, χρειάζεται, νομίζω, κάποια ἀνάλυση γιὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ πειστικά καὶ σὲ ἄλλο του τὴν ἔκταση τὸ πρόβλημα πού συζητοῦμε. Ἡ Lorimer σὲ ἄλλο σημεῖο γράφει: «That Homer had witnessed cremations impressive enough to inspire the tremendous scene of Ψ seems beyond question»². Αὐτὸ φαίνεται ἀληθινόν. Γιατὶ τὸ ἔθιμο τῆς καύσης τοῦ νεκροῦ γενικεύεται σὲ ἕλον τὸν ἑλληνικὸ κόσμον κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, ὥστε ὁ ποιητὴς πού ἔζησε μέσα στὸν 8ον αἰῶνα θὰ ἦταν ἀπίθανο νὰ μὴν τὸ εἶχε δῆ ὁ ἴδιος, σὲ ὁποιαδήποτε περιοχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κι' ἂν ἔζησε³. Καὶ ἐπειδὴ εἶναι ἀναντίρρητο πὼς ἔζησε σὲ κάποια περιοχὴ τῆς Ἰωνίας, σωστὸ εἶναι νὰ δοῦμε τὰ εὐρήματα αὐτοῦ τοῦ κόσμου, ὅσο λιγοστά κι' ἂν εἶναι.

Τὸ μοναδικὸ γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἰωνίας πού ἔχει ἀνασκαφῆ εἶναι τῆς Κολοφῶνος· ἀλλὰ καὶ τούτου ἡ ἀνασκαφὴ διακόπηκε ἀπὸ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμον τοῦ 1922 καὶ τὰ εὐρήματα καταστράφηκαν προτοῦ δημοσιευθοῦν. Ὡστόσο ἡ προκαταρκτικὴ ἐκθεση τῆς Goldman εἶναι ἐξαιρετικὰ χρήσιμη γιὰ μᾶς⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα «μυκηναϊκόν» θολωτὸ τάφο πού χρονολογεῖται στὴν ΓΕΠΠ περίοδο, εἶχε ἀνασκαφῆ τμήμα ἑνὸς μεγάλου τύμβου καὶ ἄλλοι μικρότεροι. Στὸν μεγάλο βρέθησαν καμένα ὀστά ἀποτεθειμένα μέσα στὸ χῶμα ἢ μέσα σὲ ἀγγεῖα. Στους μικρότερους, πού ὁ καθένας περιβαλλόταν ἀπὸ μιὰ σειρὰ λίθους, τὰ ὀστά βρέθησαν ἐπάνω σὲ ἀπκνθρακωμένα κούτσουρα καὶ μαζί τους εἶχαν καταστραφῆ ἀπὸ τὴ φωτιὰ ἀκόμη καὶ τὰ μετάλλινα ἀντικείμενα πού ἀνῆκαν στὸν νεκρό, ὅπως π.χ. οἱ πόρπες. Παρόμοιος συνδυασμὸς καύσης καὶ τύμβου βρέθηκε καὶ στὸ Γόρδιο⁵, καὶ στὸ Ἀσσαρ-

¹ Ἔ.ἀ. σ. 110. Ὁ καθ. Μυλωνᾶς (ἔ.ἀ. σ. 281) παρατηρεῖ: «Ἐσχάτως σεβαστὴ συνάδελφος ὑπεστήριξεν ὅτι ὁ ποιητὴς εἶχε ὀψιν τοῦ τὴν πρωτογεωμετρικὴν παράδοσιν τῆς Ἀττικῆς, διότι εἰς τὸ πρωτογεωμετρικὸν νεκροταφεῖον τοῦ Κεραμεικοῦ ἡ καθοσις φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ μόνος τρόπος ταφῆς». Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς ὅσα ἔγραψεν ἡ Lorimer.

² Ἔ.ἀ. σ. 110.

³ Ὁ καθ. Μυλωνᾶς ἀναφέρει (ἔ.ἀ.) ὅτι «εἰς τὴν Ἀσίην, τὴν Τίρυνθα, τὰς Μυκήνας... τὸ ἔθιμον τοῦ ἀνταφιασμοῦ συνεχίζεται καὶ μετὰ τὸ τέλος τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς» καὶ παραπέμπει στὸ βιβλίον τῆς Lorimer, σ. 104, μετὰ τὴν προσθήκην ἑνὸς νέου παραδείγματος ἀνταφιασμοῦ ἀπὸ τῆς Μυκήνας. Ἀλλὰ καὶ σ' αὐτὲς ἀκόμα τῆς περιοχῆς ἔχουν σημεῖωθῆ παραδείγματα καύσης: Ἀσίην: BCH 46 (1922) 502, Μυκήνας: AJA 17 (1913) 440, AE 1912, 128. Πρβ. J. Wiesner, Grab und Jenseits, RGVV 26, σ. 37.

⁴ AJA 27(1923) 67. Πρβ. Wiesner, ἔ.ἀ. 45, Lorimer, ἔ.ἀ. 347. G. M. A. Hanfmann, Archaeology in Homeric Asia Minor, AJA 52 (1948) 144.

⁵ JdI (Erg. Heft) 5 (1904) 36 καὶ Ebert, Reallex. 14, 314, Wiesner, ἔ.ἀ.

λικ ἔχουμε τύμβο πού καλύπτει νεκρικό θάλαμο καί περιέχει καί τεφροδόχα ἀγγεῖα¹.

Οἱ ἀνασκαφές λοιπόν μᾶς βεβαιώνουν ὅτι στὰ γεωμετρικά χρόνια οἱ Ἑλληνες τῆς Ἰωνίας, ἂν δὲν χρησιμοποιοῦσαν ἀποκλειστικά τὴν καύση, τουλάχιστο τὴν ἤξεραν καί τὴ χρησιμοποιοῦσαν σὲ μεγάλη ἔκταση. Καί μαζί μὲ τὴν καύση βρίσκουμε καί στίς τρεῖς περιπτώσεις πού ἀναφέραμε, καί πού εἶναι οἱ μόνες πού ξέρουμε, τὸν τύμβο. Τὴν ἐξάπλωση πού εἶχε τὸ ἔθιμο τῆς καύσης στὴν Ἰωνία δὲν μπορούμε νὰ τὴν ἐξακριβώσουμε ἀπὸ τὰ λιγοστά παραδείγματα πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας. Ἀλλὰ δταν ξέρουμε ὅτι σὲ ὅλη σχεδὸν τὴν ἔκταση τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου—Ἀττική, Βοιωτία, Πελοπόννησο, Φωκίδα, Θεσσαλία, Εὐβοία, Ἰθάκη, Κρήτη, Θήρα, Λήμνο, Κῶ, Ρόδο²—ἔχουν βρεθῆ παραδείγματα καύσης τοῦ νεκροῦ, μπορούμε, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι καί στὴν Ἰωνία δολόκληρη, ἂν δὲν εἶχε ἐπικρατήσῃ ἀπολύτως τὸ ἔθιμο αὐτό, ἐκτοπίζοντας τὸ ἔθιμο τοῦ ἐνταφιασμοῦ, τουλάχιστο ἢ χρῆση του ἦταν παράλληλη μὲ τὸ τελευταῖο. Ἐχοντας λοιπόν αὐτὸ τὸ δεδομένο γιὰ βάση καί ξέροντας πὼς ἢ Ἀττικὴ στάθηκε ἢ πατρίδα πολλῶν ἀπὸ τοὺς Ἴωνες ἀποίκους³, ἐνῶ πολλοὶ ἄλλοι πρέπει νὰ ξεκίνησαν ἀπὸ τὴ Βοιωτία καί τὴ Θεσσαλία⁴, ἔχουμε κάθε λόγο νὰ ἀναζητήσουμε περισσότερα στοιχεῖα στίς περιοχὲς αὐτές, ὅπου ἔχουν γίνῃ πιὸ πολλές καί πιὸ συστηματικὲς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες.

Στὴν Κωπαΐδα (Βράνεζι) ἔχουμε δείγματα γεωμετρικῆς καύσης⁵, ἀλλὰ τὸ χαρακτηριστικότερο παράδειγμα μᾶς τὸ προσφέρει ὁ τύμβος

¹ Dümler, Kl. Schr. 3, 153 κέ. Schweitzer, AM 43 (1918) 50 καί 68, AM 13 (1888) 273 κέ. JHS 8 (1887) 66 κέ. Wiesner, ἔ.δ. σ. 45 καί σ. 95-96.

² Παλαιὸ Φάληρο, AE 1911, 246 κέ., Ἀνάβυσσος, ΠΑΕ 1911, 111 κέ., Κεραμεικός, βλ. σ. 55, σημ. 5. Ἐλευσίς, AE 1889, 171 κέ., 1912, 31 κέ., Βράνεζι, AM 30 (1905) 132-133, Ἀσίνη, βλ. σ. 53, σημ. 3, Μυκῆναι, βλ. σ. 53, σημ. 3, Ἀντίκυρα, ΠΑΕ 1907, 111-112, Δρανίστη, ΠΑΕ 1911, 353, Ἄλος, βλ. σ. 55 σημ. 1, Ἐρέτρια, AE 1903, 5 κέ., Ἀστὸς Ἰθάκης BSA 33 (1932/33) 27 κέ., Κρήτη, AJA, 1 (1897) 263 κέ., Θήρα, Dragendorf, Thera, II, 1903, πολλαχοῦ, Λήμνος, AA 1927, 394 κέ., Κῶς, AA 1936, 180, Ρόδος, AA 1922, 333 κέ., AS Atene 6/7 (1926) 23 κέ., πρβ. Wiesner, 37-45, Ischia (Πιθηκοῦσαι), Atti e Mem. Soc. Magna Grecia, n.s. I, 1954, 1 κέ., Antiquity and Survival, I, 1955, 255 κέ.

³ Τῆς Μιλήτου, Τέω, Σμύρνης π.χ. βλ. M. B. Sakellariou, La Migration Grecque en Ionie, Athènes 1958, σ. 75, 185, 234 καί 241.

⁴ Μιλήσιοι, Πριηνεῖς, Σάμιοι, Μαγνήσιοι, Ἐφέσιοι, Χτοί, Ἐρυθραῖοι, Φωκαεῖς, ἔ.δ. σ. 75 καί 240, 91 καί 240, 105 καί 240, 116 καί 240, 146 καί 208-209 καί 240, 220 καί 240, 238 καί 240.

⁵ Wiesner, σ. 39 καί ΠΑΕ 1904, 39-40.

τῆς "Αλου¹ στὴ Θεσσαλία μὲ τις 16 ταφικὲς πυρές, πού πρέπει νὰ χρονολογηθῆ στὸ τέλος τοῦ 8ου π.Χ. αἰώνα². Ὁ τύμβος εἶχε ὑψωθῆ ἐπάνω ἀπὸ τις ταφικὲς αὐτὲς πυρές, ὅπου βρέθηκαν ἀποτεφρωμένα ὀστά καὶ κτερίσματα καὶ τὰ ὄπλα τῶν καμένων νεκρῶν. Ἡ Lorimer³ παρατηρεῖ ὅτι: εἶναι ἐκπληκτικὴ—striking—ἡ ταυτότητα τῶν ταφικῶν ἐθίμων πού διαπιστώνουμε στὴν "Αλο μὲ τὰ ὀμηρικά. Ἀλλὰ ὀφείλουμε νὰ προσθέσουμε ὅτι: στὴν ἴδια περιοχὴ οἱ Ἄγγλοι ἀρχαιολόγοι Wace καὶ Thompson, πού ἀνέσκαψαν τὸν τύμβο μὲ τις πυρές, ἀνέσκαψαν καὶ ἔνδεκα ἀκόμη κιβωτιόσημους τάφους, πού χρονολογοῦνται στὴν πρωτογεωμετρικὴ καὶ τὴν πρώιμη γεωμετρικὴ ἐποχὴ⁴, στοὺς ὁποίους βρέθηκαν μόνον ἐνταφιασμοί. Ὡστε πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ τὸ ἔθιμο τῆς καύσης, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τύμβο, παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορὰ—ὅσο τουλάχιστο μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ κρίνουμε τὰ εὐρήματα πού ἔχουμε ὡς τώρα—κατὰ τὸν 8ον αἰώνα, ἐνῶ παλαιότερα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐφαρμόζεται ὁ ἐνταφιασμός.

Τὸ μόνον γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο πού ἔχει ἐρευνηθῆ συστηματικὰ καὶ πού ἡ ὑποδειγματικὴ δημοσίευση τῶν ἀνασκαφῶν προσφέρει σαφεῖ εἰκόνα γιὰ τὴν ἱστορικὴ του ἐξέλιξη ἀπὸ τοὺς ὑπομυκηναϊκοὺς ὡς τοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους εἶναι τοῦ Κεραμεικοῦ τῆς Ἀθήνας⁵. Μὲ βεβαιότητα ξέρουμε ὅτι στὸν Κεραμεικὸ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα ὡς τὰ τέλη τοῦ 9ου κυριαρχεῖ ἡ καύση, χωρὶς καμιὰν ἐξαιρέση. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰώνα ξαναπαρουσιάζεται τὸ ἔθιμο τοῦ ἐνταφιασμοῦ καὶ μέσα στὸν 8ον αἰώνα συναντοῦμε τὴν παράλληλη χρῆση καὶ τῶν δύο τρόπων ταφῆς⁶, ἐνῶ στίς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰώνα ἀνανεῶνεται καὶ

¹ BSA 18 1911/12) 1 κέ. Lorimer, ἔ.ἀ. 105-109, Wiesner, ἔ.ἀ. 40, 97, 100. Ὁ τύμβος αὐτὸς ἀνῆκε σὲ μιὰ ομάδα θέκα τύμβων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἓνας ἀκόμη ἐρευνηθῆκε καὶ ἔθωοε δείγματα καύσης (BSA ἔ.ἀ. 2).

² V. R. d'A. Desborough, Protogeometric Pottery, Oxford 1952, σ. 150, N. M. Βεργελῆ, Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας, Ἀθήναι 1958, σ. 2. Ὁ Wiesner, ἔ.ἀ. 122, 126, τις χρονολογεῖ στὸν 9ο αἰώνα.

³ Ἐ.ἀ.

⁴ Desborough, ἔ.ἀ. 150-152, Βεργελῆς, ἔ.ἀ. 88-89.

⁵ Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen. I. Die Nekropolen des 12.-10. Jahrh., von Wilhelm Kraiker und Karl Kübler (1939), IV, Neufunde aus der Nekropole des 11. und 10. Jahrhunderts, von K. Kübler (1943), V. Die Nekropole des 10. bis 8. Jahrhunderts, von K. Kübler (1954). Πρβ. Συνοπτικὴ ἔκθεση K. Kübler, Kerameikos, Ergebnisse der Ausgrabungen, Das Neue Bild der Antike, I (1942) σ. 35-50. Ἄλλα παραδείγματα καύσης στὴν Ἀττικὴ καὶ ἄλλοῦ βλ. στὸ ἄρθρο τῆς H. L. Lorimer, JHS 10 (1933) καὶ στὸ κεφάλαιο Cremation τοῦ βιβλίου της Homer and the Monuments, σ. 103.

⁶ Kerameikos V, σ. 36.

πάλι ή προϊήμηση πρὸς τήν καύση τοῦ νεκροῦ¹. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἐνταφιασμοῦ μέσα στὸν 8ον αἰώνα συνδυάζεται ἀπὸ τὸν Kübler με ἄλλα στοιχεῖα ποὺ παρατήρησε στοὺς τάφους τῆς ἐποχῆς αὐτῆς καὶ τὸν κάνει νὰ ὑποθέσει πὼς ἔχουμε τὴν ἐπίσχυση καὶ τὴν ἀνάπτυξη παλαιῶν προελληνικῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων², ἐνῶ ἡ ἐπίσχυση τοῦ ἔθιμου τῆς καύσης στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰώνα, με τὴν παράλληλη ἐμφάνιση μεγάλων τύμβων, χαρακτηρίζεται ὡς «Wiederschein der homerischen Welt»³.

Ἀπὸ τὴ συνοπτικὴ αὐτὴ παράθεση τῶν κυριότερων ἀνασκαφικῶν δεδομένων γίνεται πρὸδηλο ὅτι τὸ ἔθιμο τῆς καύσης κυριαρχεῖ κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους σὲ δλόκληρη τὴν Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα στὴν Ἰωνία καὶ στὴν Ἀττικὴ. Εἶναι λοιπὸν πολὺ λογικὸ νὰ ποῦμε πὼς ἡ ὁμηρικὴ καύση, ποὺ ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν ποιητὴ στοὺς ἥρωες τοῦ ἔπους, ἀποτελεῖ προσαρμογὴ τοῦ ἥρωικοῦ παρελθόντος σὲ σύγχρονα ἔθιμα⁴. Ἄν οἱ ἐκφράσεις «γαῖα κατέχει», «ἀφικέσθαι γαῖαν», «γαῖαν δῦναι», κλπ. καὶ τὸ ρῆμα «θάπτω» πρέπει νὰ θεωρηθοῦν φραστικὰ κατάλοιπα μιᾶς ἐποχῆς ποὺ γνώριζε μόνον τὸν ἐνταφιασμό, εἶναι βέβαιο πὼς γιὰ τὸν ποιητὴ τῶν ἐπῶν αὐτὸ ἦταν τόσο γνωστὸ, ὅσο γιὰ μᾶς σήμερα ἡ ἀρχικὴ σημασία τῆς λέξης κρασι καὶ μελάνη. Ἡ σύνδεση τῶν ἐκφράσεων αὐτῶν με τὴν ἐνέργεια τῆς ταφῆς ἦταν τόσο στενὴ, ὥστε καὶ ὅταν ὁ παλιὸς τρόπος ταφῆς, ὁ ἐνταφιασμός, ἔπαψε νὰ χρησιμοποιεῖται, ὡς λέξεις ἐξακολούθησαν νὰ εἶναι σὲ χρῆση, σημαίνοντας πάλι τὴν οὐσιαστικὴν πράξη καὶ ὄχι τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖον αὐτὴ τελουταν. Ἔτσι, καὶ ἂν ἀκόμα στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε ὁ ποιητὴς παλαιότερα πρότυπα, τίποτα δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ κρατήσῃ ἀκόμη καὶ τίς παλαιᾶς ἐκφράσεις, ποὺ εἶχαν ἀποκτήσει πιά τὴν καινούργια σημασία, καθιερωμένη ἀπὸ μιὰ πολύχρονη χρῆση. Ὡστε ἡ μαρτυρία τῶν ἐπῶν μπορεῖ νὰ μᾶς χρησιμεύσῃ σὲ τοῦτο: νὰ βγάλουμε τὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ στὴν πατρίδα τοῦ ποιητῆ κατὰ τὸν 8ον αἰώνα ὁ μόνος γνωστὸς τρόπος ταφῆς ἦταν ἡ καύση ἢ ἀκόμη καλύτερα, ὅτι ὁ μόνος παλαιὸς τρόπος ταφῆς ποὺ ξέρει ὁ ποιητὴς εἶναι ἡ καύση. Γιατὶ, ἂν κάνομε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὰ στοιχεῖα ποὺ μᾶς δίνουν τὰ εὐρήματα τοῦ Κεραμεικοῦ μποροῦν νὰ ἐσχύσουν καὶ γιὰ τὴν Ἰωνία, τότε ὁ Ὅμηρος ἦταν σὲ θέση νὰ ξέρῃ πὼς ἡ καύση, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν παράλληλα με τὸν ἐνταφιασμό

¹ Das Neue Bild der Antike, I, σ. 50.

² Kerameikos V, σ. 38.

³ Das Neue Bild, I, σ. 50.

⁴ Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε πὼς ἡ προσαρμογὴ αὐτὴ ἔγινε βαθμιαία ἀπὸ τὴν προφορικὴν ποιητικὴν παράδοση.

στὶς ἡμέρες του, στάθηκε ὁ μόνος τρόπος ταφῆς στὰ χρόνια τοῦ παπποῦ του καὶ τοῦ προπάππου του καὶ ὄλων τῶν προγόνων του ποῦ ἢ ἀνθρώπινη μνήμη μποροῦσε νὰ συγκρατήσῃ (γιὰ περισσότερα ἀπὸ 200 χρόνια). Ὡστε, τραγουδώντας τὴ ζωὴ τῶν ἡρωικῶν χρόνων, περιγράφει μὲ δύναμη ὄχι μονάχα ὅ,τι γνωρίζει ἀπὸ προσωπικὴ πείρα, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι πιστεύει πὼς ἦταν ἡ μόνη πραγματικότητα στοὺς χρόνους ἐκείνους.

Τὸ τελικὸ μας συμπέρασμα εἶναι πὼς ἡ ὀμηρικὴ ταφή δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴ μυκηναϊκὴ καὶ πὼς ὁ ποιητὴς ἀγνοεῖ ὀλότελα τὶς συνήθειες τῶν χρόνων τῶν ἡρώων του. Ἀντίθετα μεταφέρει τὰ ἔθιμα ποῦ γνωρίζει ἀπὸ προσωπικὴ πείρα καὶ μὲ προσαρμογὴ σὲ λίγο παλαιότερες συνήθειες περιγράφει τὴν πράξιν ποῦ τελεῖται στὰ χρόνια του, δηλαδὴ στὴν ὄριμη γεωμετρικὴ ἐποχὴ. Αὐτὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ποῦ μποροῦμε νὰ ἔχουμε γιὰ τὴν καίρια καὶ βασικὴ πράξιν τῆς ταφῆς. Ἀλλὰ καὶ ὅσα συνακόλουθα ταφικὰ ἔθιμα ἀναφέρονται στὰ ὀμηρικὰ ἔπη εἶπαμε παραπάνω πὼς δὲν τὰ βρίσκουμε—ὅταν τὰ βρίσκουμε—ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους, ἀλλὰ ἀποτελοῦν γνωστὰ ἔθιμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας του. Τὰ κτερίσματα, οἱ σπονδές, τὸ περίδειπνο, ἀποτελοῦν συνήθειες τόσο βαθιὰ ριζωμένες στὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων, ὥστε ἀκόμη καὶ σήμερα μποροῦμε νὰ τὶς διαπιστώσουμε σὲ πολλὰς ἑλληνικὰς περιοχάς· καὶ γιὰ τὰ γεωμετρικὰ χρόνια ἔχουμε τὴ μαρτυρία τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων¹.

Νομίζω ὅμως πὼς πρέπει νὰ σταθοῦμε σὲ δύο-τρία ἀπὸ τὰ πρὸ χαρακτηριστικὰ ἔθιμα, ποῦ μὲ χαρακτηριστικὴ καὶ τυπικὴ ἐπιμονὴ ἀναφέρει ὁ ποιητὴς σὲ κάθε περίπτωσιν ταφῆς. Τὸ πρῶτον εἶναι ἡ κατασκευὴ τοῦ τύμβου. Ὅτι καὶ στοὺς μυκηναϊκοὺς χρόνους διατηρήθηκε ἡ συνήθεια τῆς κατασκευῆς τύμβων εἶναι βέβαιον². Ἀλλὰ ὅτι ὁ τύμβος ποῦ σχηματιζόταν ἐπάνω ἀπὸ τοὺς θολωτοὺς τάφους δὲν μπορεῖ νὰ σχετισθῇ μὲ τὸν ὀμηρικὸν τὸ σημειώσαμε πρωτότερα. Ἀντίθετα οἱ παλαιότεροι τύμβοι τῆς Λευκάδας³, μὲ τὴν καλοκατασκευασμένη κρηπίδα, πλησιάζουν πολὺ περισσότερο τοὺς ὀμηρικοὺς, ἀφοῦ μάλιστα συναντοῦμε κάποτε σ' αὐτοὺς καὶ τὴν καύσιν τοῦ νεκροῦ⁴. Ἀπὸ τὴ μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ ἔχουμε σημαντικοὺς τύμβους, οἱ ὅποιοι, μολονότι περιέχουν ἐνταφιασμοὺς, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν τὰ μακρινὰ πρότυπα τῶν τύμβων τοῦ

¹ Kerameikos V, 19-36 (Beigaben und Totenkult).

² N. Valmin, Tholos tombs and tumuli, Corolla Archaeologica, 1932, σ. 216.

³ W. Doerpfeld, Alt-Ithaka, I, σ. 217 κς., 207 κς., 213 κς.

⁴ E.ä. σ. 220, πρὸς J. Wiesner, Grab und Jenseits, σ. 104.

ἔπους. Καί ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο βρίσκονται στὴν Ἀττική, στὴν Ἀριδνα ὁ πρῶτος¹, μέσα στὴν Ἀθήνα ὁ δεύτερος², (ὁ τρίτος βρίσκεται στὸ Δραχμάνι τῆς Φωκίδας³, δύο ἄλλοι στὴν Ἀχαΐα, μεταξύ Καλαβρύτων καὶ Πατρῶν⁴, καὶ ἓνας στὴ Μεσσηνία⁵). Οἱ τύμβοι τῶν ταφικῶν περιόδων τῶν Μυκηθῶν εἶναι, κατὰ κάποιον τρόπο, τὰ τελευταῖα παραδείγματα τῶν μεσοελλαδικῶν αὐτῶν τύμβων⁶. Ἡ ριζική μεταβολή στὴ μορφή τοῦ τάφου, ποὺ παρουσιάζεται στὴ μυκηναϊκὴ περίοδο, μᾶς ἀπομακρύνει ἐντελῶς τόσο ἀπὸ τοὺς μεσοελλαδικούς τάφους ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς γεωμετρικούς καὶ τοὺς ὀμηρικούς. Ἀλλὰ μὲ τὴν κάμψη τῆς μυκηναϊκῆς ἐξουσίας, ποὺ ἀποδίδεται συνήθως στοὺς Δωριεῖς εἰσβολεῖς, ἀλλὰ ποὺ ὀφείλεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, σὲ πολὺ πρὸ οὐσιαστικῶν ἱστορικών λόγων⁷, νέες ταφικὲς συνήθειες καὶ νέες μορφὲς τάφων ἐμφανίζονται. Εἶδαμε ὅτι στὴ Μικρὰ Ἀσία—Κολοφῶνα, Γόρδιο, Ἀσσαρλίκ—ἡ καύση τοῦ νεκροῦ καὶ ἡ κατασκευὴ τύμβου εἶναι στενὰ συνυφασμένες. Στὴ Βοιωτία σημειώσαμε καύσεις στὸ Βράνεζι τῆς Κωπαΐδας. Στὸ Βράνεζι ὁ καθηγητὴς Σωτηριάδης ἀνέσκαψε ἓνα μεγάλο κωνικὸ τύμβο, ὕψους 3 περίπου μέτρων, ποὺ περιεῖχε «τάφους εἰς διάφορα βάθη ἀνωθεν μέχρι τοῦ ἀρχικοῦ ἐδάφους» μὲ ἐνταφιασμούς καὶ καύσεις⁸. Ὁ ἀνασκαφεὺς—τοῦ ὁποῖου δυστυχῶς ἡ ἔκθεσις εἶναι πολὺ συνοπτικὴ—ἀναφέρει ὅτι παρατήρησε στὸ κέντρο τοῦ τύμβου «μικρὸν σωρὸν λίθων μεγάλων συνηγμένων ὄχι ἐκ τῆς πεδιάδος, ἢ ὁποῖα οὐδαμῶς ἔχει λίθους ἢ καὶ χάλικας ἀπλῶς, ἀλλὰ μεταφερθέντων ἐκ μακρυ-

¹ AM 21 (1896) 385 κέ. *Wace-Thompson*, Prehistoric Thessaly, σ. 221.

² Στὴ νότια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης, AE (1902) 123, *H. Gropengiesser*, Die Gräber von Attika, σ. 1.

³ AE 1908, 95 κέ. *Wace-Thompson*, ἔ.α. σ. 204.

⁴ ΠΑΕ 1952, 398 κέ.

⁵ ΠΑΕ 1954, 311 κέ. Ὁ κ. Σπ. Μαρινάτος ἀναφέρει ὅτι στὴν ἴδια περιοχὴ δὴρῶν καὶ ἄλλοι 12 τύμβοι.

⁶ Ὅτι θὰ πρέπη νὰ διήρχαν πολὺ περισσότεροι ποὺ καταστράφηκαν μὲ τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων, νομίζω πῶς εἶναι λογικὸ νὰ τὸ ὑποθέσουμε.

⁷ Βλ. Μαν. Ἀνδρόνικου, Ἡ «Δωρικὴ εἰσβολή» καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εἰρηματά, Ἑλληνικά 13 (1954) 221-240. *A. J. B. Wace*, The History of Greece in the third and second Millenniums B.C., Historia 2 (1953) 74-84. Τοῦ αὐτοῦ, BSA 49 (1954) 265-266. Ἄν καὶ πέρασαν 4-5 χρόνια ἀπὸ τότε ποὺ δημοσιεύτηκαν τὰ παραπάνω ἄρθρα, καμιά ἀπάντησις δὲ δόθηκε στίς ἀπόψεις ποὺ δημοσιεύτησαν οὔτε ἀποκρούστηκαν τὰ ἐπιχειρήματά τους ἀπὸ τοὺς ὁπαδούς τῆς «Δωρικῆς εἰσβολῆς». Ἀντίθετα ἡ συνέχισις τῶν ἀνασκαφῶν στίς Μυκῆνες ἐνίσχυσε τὴν ἀποψὴ πῶς δὲν διήρξε διακοπὴ στὴ συνέχισις τῆς ζωῆς ἀπὸ τοὺς μυκηναϊκοὺς πρὸς τοὺς γεωμετρικούς χρόνους.

⁸ ΠΑΕ 1904, σ. 39-40, 1907, σ. 109, AM 30 (1905) 132-133 Πρὸς *Desborough*, Protogeometric Pottery, σ. 196-198, *Wiesner*, ἔ.α. σ. 39.

νών λατομείων, και ύπ' αὐτοὺς ἄμμον καθάραν». Ἡ ὑπαρξή πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων ἢ τουλάχιστο ἀγγείων πρωτογεωμετρικῆς παράδοσης χρονολογεῖ τοὺς τάφους σὲ πρῶιμα γεωμετρικὰ χρόνια· ἐν τούτοις μερικὰ ἀγγεῖα φαίνεται πὼς ἀνήκουν στὴν προχωρημένη περίοδο τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ὥστε ἡ διάρκεια τῶν ταφῶν πρέπει νὰ στάθηκε ἀρκετὰ μεγάλη¹. Ὁ τύμβος αὐτός, χαρακτηριστικὰ ὁμηρικός, φέρνει στὸν νοῦ μας τὸν τύμβο τοῦ Ἑκτορος μὲ τὸν σωρὸ τῶν μεγάλων λίθων ποὺ κάλυψε τὴν «κάπετο» μὲ τὴν τεφροδόχο λάρνακα². Καὶ ἡ περίπτωση δὲν εἶναι μοναδική. Στὸν Ἄετὸ τῆς Ἰθάκης βρέθηκαν σωρολιθίεις, ποὺ εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ καιρὸ νὰ διαλύονται. Μολονότι δὲν ὑπάρχουν ἀποδείξεις γιὰ τὸν προορισμὸ τους, νομίζω πὼς ἡ ὑπόθεση τῆς Lorimer³, ὅτι πρόκειται γιὰ σωροὺς ποὺ ἐκάλυψαν καύσεις νεκρῶν εἶναι τουλάχιστο πολὺ πιθανή. Ἄν αὐτὸ εἶναι σωστὸ, ἔχουμε τὸ δεύτερο παράδειγμα τῶν πρωτογεωμετρικῶν χρόνων. Ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους ἔχουμε τὸν τύμβο τῆς Ἄλου, ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω. Καὶ σ' αὐτόν, ποὺ εἶχε διάμετρο 18-20 μέτρα καὶ ὕψος 2 μέτρα, βρέθηκαν 16 καύσεις νεκρῶν, ποὺ ἡ καθεμιὰ εἶχε καλυφθῆ μὲ ἓνα σωρὸ πέτρες⁴. Οἱ σωροὶ εἶχαν διάμετρο 2,40μ. καὶ ὕψος 0,60μ. Στὴ Λάπιθο τῆς Κύπρου, ἂν καὶ ἔχουμε διαφορετικὴ ταφή, βρέθηκαν τάφοι—οἱ ὑπ' ἀριθ. 601 καὶ 602—ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ «τύμβο χῶματος καὶ λίθων»⁵, ποὺ ἔκαναν τοὺς Σουηδοὺς ἀρχαιολόγους ποὺ τοὺς ἀνέσκαψαν νὰ σκεφτοῦν ὅτι «εἶναι δυνατὸ καὶ ἄλλοι τάφοι αὐτοῦ τοῦ τύπου νὰ καλύπτονταν ἀπὸ τέτοιους τύμβους»⁶.

Οἱ πρόσφατες ἀνασκαφές στὴν νῆσο Ischia (Πιθηκοῦσσα) ἀπέναντι στὴ Νεάπολη ἀποκάλυψαν ἑλληνικὸ γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο τύμβων μὲ καύσεις καὶ ἐνταφιασμοὺς (8^{ος}-7^{ος} αἰῶνας). «Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ τύμβοι ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἕναν κύκλο ἀργῶν λίθων, τὴν κρηπίδα, καὶ στὸ μέσο σωρεῦνται ἄλλες πέτρες... σὲ ὕψος 1-2 μ. Σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς νεώτερους τύμβους ὑπάρχει μόνον ἕνας χαμηλὸς κυκλικὸς περίβολος διαμέτρου 4-4,50 μ. καὶ ὁ τύμβος πιθανὸν νὰ ἀποτελοῦνταν μόνον ἀπὸ χῶμα, ποὺ μὲ τὰ χρόνια παρασύρθηκε. Γενικὰ οἱ τύμβοι αὐτοὶ

¹ Desborough, ἔ.ἀ. 197.

² Ω 797: αἶψα δ' ἄρ' ἔς κοίλην κάπετον θέσαν, αὐτὰρ ὑπερθε
πυκνοῖσι λάσσει κατεστόρεσαν μεγάλοισι·
ρίμφα δὲ σῆμ' ἔχεαν....

³ BSA 33 (1932/33) 33-36. Πρβ. Desborough, ἔ.ἀ. 272.

⁴ BSA 18 (1911/12) 10.

⁵ Swedish Cyprus Expedition, I, σ. 276 καὶ IV, 2 σ. 30. Χρονολογῶνται στὴν Κυπρογεωμετρικὴ I B καὶ II A περίοδο, δηλαδὴ μεταξύ 950-850 π.Χ. (IV, 2 σ. 427).

⁶ ἔ.ἀ., IV, 2 σ. 36.

—σὲ μιὰ κλίμακα ἀπείρως μετριότερη—συμφωνοῦν μὲ τὴν περιγραφή τῆς Ἰλιάδας τοῦ Ὀμήρου γιὰ τὴν ταφή τοῦ Πατρόκλου»¹.

Στὴν Ἀττική, ὅπου, ὅπως εἶδαμε, τὸ ἔθιμο τῆς καύσης κυριαρχεῖ στοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, ἔχουν ἀνασκαφῆ τύμβοι στὴν περιοχή τῆς Ἀναβύσσου². «Οὗτοι—οἱ τάφοι—εἶναι πανταχοῦ τῆς πεδιάδος ἐγκατεσπαρμένοι. Πολλοὶ τούτων εὐρηγνται ἰδίᾳ ὑπὸ χθαμαλοῦς περιφερικοῦς λόφους, τεχνητοῦς δηλαδὴ... τύμβους 3-5 μέτρων ὕψους... Οἱ τύμβοι οὗτοι περικλείουσι συνήθως πολλοὺς τάφους, ἄλλους μὲν ἀρχαιότερους καὶ ὑπὸ τὸ φυσικὸν ἔδαφος, ἄλλους δὲ νεωτέρους ἐν αὐτῷ τῷ χυτῷ χώματι ἀνωχθέντας, ἰδίᾳ ἐν τῇ περιφερείᾳ αὐτῶν»³. Ἀπὸ τὰ κτερίσματα φαίνεται πὼς οἱ παλαιότεροι τάφοι ἀνήκουν στοὺς γεωμετρικοῦς χρόνους. Ὁ Kübler ὑποθέτει⁴ ὅτι οἱ τύμβοι αὗτοι εἶναι νεώτεροι καὶ συμπτωματικὰ ἐκάλυψαν καὶ τοὺς παλαιότερους γεωμετρικοῦς τάφους, ὅπως συνέβη καὶ στὸν Κεραμεικὸ μὲ τὸν μεγάλο τύμβο τοῦ 6ου αἰῶνα⁵. Ἀλλὰ δὲν νομίζω πὼς ἡ ὑπόθεσις αὕτη μπορεῖ ν' ἀποδειχθῆ, χωρὶς συστηματικὴ ἐπιανεξέτασις τοῦ ζητήματος, στηριγμένη σὲ νέα ἀνασκαφή. Ὅτι ὁ τύμβος δὲν ἦταν ἀγνωστος στὴν Ἀττικὴ τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὰς τοῦ Κεραμεικοῦ. Οἱ πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου καλύπτονταν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ μικροὺς τυμβίσκους, οἱ ὅποιοι, στὶς περισσότερες περιπτώσεις, καταστράφηκαν μὲ τὸν καιρὸ καὶ μὲ τὴν κατασκευὴ νεώτερων τάφων⁶. Τέτοιους τυμβίσκους πρέπει νὰ εἶχαν, κατὰ τὸν Kübler, καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς γεωμετρικοῦς τάφους τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ⁷. Ὅλοι εἶχαν καταστραφῆ μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου· σώθηκαν μονάχα οἱ τύμβοι τῶν τάφων 51-63, ποὺ χρονολογοῦνται στὴ δεκαετία 740-730. Αὗτοι διατήρησαν φανερὰ τοὺς τυμβίσκους των, γιατί περιβάλλονταν ἀπὸ λίθινο περίβολο⁸. Ἴσως λοιπὸν κάποιοι μεγαλύτεροι τύμβοι νὰ κάλυπτε καὶ τὶς

¹ J. M. W. Stoop, Some observations on the recent excavations on Ischia, *Antiquity and Survival* 1 (1955) 259.

² ΠΑΕ 1911, σ. 111-131 (Καστριώτης-Φιλαδέλφεις).

³ Ἐ.ἀ. σ. 111-112.

⁴ Kerameikos, V, σ. 10 σημ. 35.

⁵ Ἐ.ἀ. σ. 5.

⁶ Kerameikos I, σ. 95, 181. Πρβ. K. Kübler, Die Gräber des zwölften bis achten Jahrhunderts im Kerameikos, Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin 21-26 August 1939, Berlin 1940, 428-430 καὶ σκ. I, Τοῦ αὐτοῦ εἰς Das neue Bild der Antike, I, 39, σκ. 6. Τὸ ἴδιο ὑπέθεσε καὶ ὁ Σκιας (AE 1898, 87) γιὰ τὸ γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἐλευσίνας.

⁷ Kerameikos V, σ. 10.

⁸ Kerameikos V, σ. 17. Πρβ. ταφικοῦς περιβόλους τοῦ Κεραμεικοῦ στὴ

ταφικές πυρές που βρέθηκαν πριν από λίγα χρόνια στο συνοικισμό της Ν. Ίωνίας στην Αθήνα και περιβάλλονταν από έλλειπτικό λίθινο περίβολο μήκους 6μ. και πλάτους 4μ. Από τα άγγεϊα που περιείχαν οι ταφές χρονολογούνται στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους¹.

Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ταφικών τύμβων, με λίθινη μάλιστα κρηπίδα σε πολλές περιπτώσεις, μάς το παρέχει το νεκροταφείο της Βεργίνας (γεωμετρικών χρόνων), που αποτελείται από εκατοντάδες τύμβους διάσπαρτους κατά ουσιάδες στην πεδιάδα βορειοανατολικά του χωριού². Αλλά στο νεκροταφείο αυτό έχουμε ένταφιασμούς και μόνο δύο περιπτώσεις καύσης αποκαλύφθηκαν ως τώρα. Στην πρώτη έκθεση της ανασκαφής είχα επισημάνει την ομοιότητα των τύμβων αυτών με τους δημηρικούς και τους τύμβους της νότιας Ελλάδας³. Τώρα όμως μπορώ να πω με βεβαιότητα πως δεν επιτρέπεται να σχετισθούν μ' αυτούς, αλλά πως κατάγονται από τους χαρακτηριστικούς τύμβους των Tumuluskultur της κεντρικής Ευρώπης με συνθετικό κρίκο τους τύμβους της Γιουγκοσλαβίας⁴.

Όλα αυτά τα παραδείγματα δείχνουν, νομίζω, καθαρά πως στα γεωμετρικά χρόνια όχι μονάχα ή καύση, αλλά και ή κατασκευή τύμβου, μικρότερου ή μεγαλύτερου, ήταν γνωστή και συνηθισμένη σε πολλές ελληνικές περιοχές που πρέπει ν' ανήκουν στον χώρο του κόσμου της Ίωνίας ή να σχετίζονται μ' αυτόν.

Δεν είναι ανάγκη να επιμείνουμε στην αναζήτηση της επιτύμβιας στήλης κατά τους γεωμετρικούς χρόνους. Όπως είναι φυσικό, στις περισσότερες περιπτώσεις έχει εξαφανισθή ή, και αν υπάρχει κάπου κοντά στους γεωμετρικούς τάφους, δεν είναι εύκολο να την διακρίνουμε, ακόσμητη και αδιαμόρφωτη καθώς ήταν συχνά⁵. Όσοσο στο νεκροταφείο του Κεραμεικού έχει βεβαιωθή ή υπαρκτή της στους πρωτογεωμετρικούς ακόμη χρόνους⁶ και σε όλες τις περιόδους της επόμενης εποχής⁷.

δημοσίευση των *Brueckner - Pernice*, AM 18 (1893) 95 σημ. 1, στο νεκροταφείο του Π. Φαλήρου, AE 1911, 247 (*Κουρουπιώτης*), στους τάφους της Άγορας των Αθηνών, *Hesperia*, Suppl. 2, 6 (*Joung*), στην Έλευσίνα, AE 1889, 175-177, στις Μυκήνες, AE 1912, 127.

¹ Το εθρημα ήταν τυχαίο και δεν έγινε συστηματική ανασκαφή, BCH 73 (1949) 525, AJA 53 (1949) 372.

² ΠΑΕ 1952, 211-259, 1953, 141-158.

³ ΠΑΕ 1952, 234 και 258.

⁴ *Milutin - Draga Garasanin*, Neue Hügelgräberforschung in Westserbien, *Archaeologia Jugoslavica*, 2 (1956) 11-18.

⁵ Αυτό μάς το βεβαιώνουν οι λίγο νεώτερες (μέσα στον 7ο αιώνα) στήλες της Νεανδρείας (*R. Koldewey*, *Neandria*, 51 Winkelmannsprogramm, 1891, 16 κβ. *K. Friis Johansen*, *The Attic Grave-Reliefs*, Copenhagen 1951, 66-67 εικ. 28) και της Θήρας (*Thera*, II, 108, *Johansen*, ε.ά. 66, εικ. 27).

⁶ Κεραμεικος IV, 3 και 39.

⁷ Πρβ. το χαρακτηριστικό σχέδιο: *Das neue Bild der Antike* I, 48,

Χαρακτηριστικὸ στοιχείο τῆς ὁμηρικῆς ταφῆς ἀποτελοῦν ἡ πρόθεση καὶ ὁ θρήνος ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ λούσιμο τοῦ νεκροῦ καὶ ποὺ διαρκοῦν κάποτε πολλὰς ἡμέρας¹. Ποιά ἀπόδειξη γιὰ τὴν ταυτότητα τοῦ ἐπικοῦ καὶ τοῦ γεωμετρικοῦ κόσμου θὰ μπορούσε νὰ ἐπικαλεσθῆ κανεὶς καλύτερη καὶ ἰσχυρότερη ἀπὸ τὶς ἀσύγκριτες μνημειακὲς παραστάσεις ποὺ κοσμοῦν τὰ λαμπρὰ γεωμετρικὰ ἀγγεῖα²; Ποιά εἰκαστικὴ ἀπόδοση τοῦ ὁμηρικοῦ θρήνου θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τόσο συγκλονιστικὰ πιστὴ καὶ σύγχρονα νὰ ὑποτάσσεται στὶς ἀνάγκες τῆς τέχνης καὶ νὰ μὴν καταδέχεται νὰ προδώσῃ τὴν καλλιτεχνικὴ τῆς εὐθύνη, ἀλλὰ νὰ διατηρῆ τὸ ὑψηλὸ ὕψος, ὅπως ἀκριβῶς ὑψηλὸς καὶ καλλιτεχνικὸς μένει πάντοτε ὁ ὄδυρμος τῶν ἡρώων τοῦ ποιητῆ;

Ἡ τελευταία πράξις τῆς ὁμηρικῆς ταφῆς εἶναι οἱ ἀγῶνες. Ἴσως πρέπει νὰ θυμηθοῦμε πῶς οἱ ἀγῶνες περιορίζονται στὶς περιπτώσεις τῶν Ἑλλήνων νεκρῶν—Ἀχιλλέως, Πατρόκλου, Ἀμαρυγκέως—ἐνῶ δὲν ἀναφέρονται στὴ λαμπρὴ ταφὴ τοῦ Ἔκτορος³. Γιὰ τὴ μυκηναϊκὴ ἐποχὴ δὲν ἔχουμε καμιὰ ἄλλη ἔνδειξη πῶς τελούνταν τέτοιοι ταφικοὶ ἀγῶνες ἐκτὸς ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν μυκηναϊκῶν στηλῶν ἀριθ. 1427, 1428 καὶ 1429. Ὅμως μόνον ὁ καθηγητὴς Μυλωνᾶς παραδέχεται πῶς οἱ παραστάσεις αὐτὲς εἰκονίζουσι ἀρματοδρομίας⁴, ἐνῶ ἡ κοινὴ γνώμη τῶν ἄλλων ἀρχαιολόγων εἶναι πῶς πρόκειται γιὰ παράσταση σκηναῶν μάχης ἢ κυνηγιῶ⁵. Ἀντίθετα πολλὰ εἶναι τὰ στοιχεία ποὺ μαρτυ-

εἰκ. 6. Καὶ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν ἔχει βρεθῆ ἐπιτάφιο «οἶμα» γεωμετρικοῦ τάφου (*Young, Hesperia, Suppl. 2, 15 καὶ 71 [τάφος XIV]*), ὅπως καὶ στὴν Ἐλευσίνα, *AE 1898, 87*.

¹ Τοῦ Ἀχιλλέως 17 (ω 63), τοῦ Ἔκτορος 9 (Ω 784-85).

² Οἱ παραστάσεις συγκεντρωμέναι σὺν AM 53, 1928, 17 καὶ ἀπὸ τὸν *Zschietzschmann*. Ἡ γνώμη τοῦ *T. B. L. Webster*, *From Mycenae to Homer*, London 1958, σ. 172, ὅτι «the Attic vases represent funerals of the great heroes rather than contemporary funerals», δὲν νομίζω πῶς μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ.

³ Ὡστόσο ὁ Ὅμηρος ἔχει πῶς οἱ ταφικοὶ ἀγῶνες δὲν εἶναι προνόμιο τῶν ἡρώων, ἀλλὰ συνηθισμένη τελετὴ τῆς ταφῆς: X 162-164

ὡς δ' ὄν' ἀεθλοφόροι περὶ τέρματα μῶνυχες ἵπποι
ρίμψα μάλα τρωχῶσι· τὸ δὲ μέγα κείται ἀεθλον,
ἢ τρίπος ἢ ἐ γυνή, ἀνδρὸς κατατεθνήωτος..

⁴ *The Figured Mycenaean Stelai, AJA 55 (1951) 134-147*. Στὴ μελέτη τοῦ «Ὅμηρικὰ καὶ μυκηναϊκὰ ἔθιμα ταφῆς», σ. 279-280, ἡ διατύπωσή του εἶναι περισσότερο ἐπιφυλακτικὴ: «Ἐτι δὲ αἱ ὅπ' ἀριθ. 1427, 1428 καὶ 1429 γλυπταὶ στῆλαι τῶν Μυκηναίων ὑποδεικνύουσι ἴσως τὴν τέλεσιν ἀγῶνων πρὸς τιμὴν τοῦ ἐνταφιασθέντος νεκροῦ».

⁵ *G. Mylonas, Ancient Mycenae*, σ. 110, *N. Παπαγιάννη*, *Μυκηναεὶς καὶ Τίρυνθα*, Ἀθήναι 1951, σ. 100.

ροδν τήν τέλεση ταφικῶν ἀγῶνων κατὰ τή γεωμετρική ἐποχή. Καί ἄν ἀκόμη δὲ θὰ θέλαμε ν' ἀκολουθήσουμε τήν ἀρχαία παράδοση καί πολλοὺς ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἐρμηνευτές, ποὺ ἀνάγουν τήν ἀρχή τῶν μεγάλων Πανελληνίων ἀγῶνων σὲ ταφικά ἄθλα¹, ἀλλὰ ἀποδίδαμε σὲ ἄλλα θρησκευτικὰ αἷτια² — μύηση, καθαρισμὸ κλπ.—ἢ στὴ φυσική ἀγωνιστική διάθεση τοῦ ἀνθρώπου τὴν καθιέρωσή τους, πάλι θὰ εἶχαμε στὴ διάθεσή μας ἄρκετὰ δεδομένα γιὰ νὰ βεβαιωθοῦμε πῶς ὁ Ὅμηρος περιγράφοντας τοὺς ταφικοὺς ἀγῶνες μεταφέρει στὰ ἔπη του τελετὲς ποὺ γνόρισε ὁ ἴδιος. Τὰ μεγάλα γεωμετρικά ἀγγεῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τίς παραστάσεις τῆς πρόθεσης καί τοῦ θρήνου, εἰκονίζουσι συχνὰ σειρὲς ἄρματα ποὺ συνδέονται βέβαια μὲ τὴν πράξη τῆς ταφῆς καί ὑποδηλώνουσι τὴν τέλεση ἀγῶνων³. Ἴσως νὰ εἶναι σωστὴ ἡ παρατήρηση τοῦ Kübler⁴ ὅτι «die monumentalen Grabgefäße und ihre ausführlichen Prothesis- und Ekphorabilder sind, soweit sie auf Gräbern am Rand des stadthathenischen Wohngebietes gefunden sind, möglicherweise nur Ablösungen solcher Feiern mit ihren Menschen- und Wagenzügen oder gar Totenspielen, die bei der Dichte der Gräber nahe der Siedlung aus Raumangel nur unter Schwierigkeiten veranstaltet werden konnten». Ὡστόσο τέτοιες τελετὲς μποροῦσαν νὰ γίνονται, ὅπως ὁ ἴδιος ὑποθέτει, στὰ ἀγροκτήματα τῶν εὐγενῶν, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν τὰ ἐμπόδια τοῦ χώρου. Καί μαζί μὲ τοὺς ἀθλητικούς αὐτοὺς ἀγῶνες τελοῦνταν κάποτε καί ἀγῶνες μουσικοί, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ τὸν Ἡσίοδο⁵, ποὺ κέρδισε σ' ἓνα τέτοιο ἀγῶνα στὴ Χαλκίδα «ὠτῶνεντα τρίποδα.. τὸν Μούσης Ἑλικωνιάδεσσ' ἀνέθηκε». Καί πῶς ν' ἀποφύγη κανεὶς τὸν πειρασμὸ νὰ σχετίσῃ μὲ τέτοιους ταφικούς ἀθλητικούς καί μουσικούς ἀγῶνες τίς παραστάσεις ἐνδὲς γεωμετρι-

¹ *Ludolf Malten*, Leichenspiel und Totenkult, RM 38/39 (1923/24) 310 κέ. Πρβ. *K. Meuli*, Der Ursprung der olympischen Spiele, Antike 17 (1941) 189 - 208.

² *Marie Delcourt*, Les Grands Sanctuaires de la Grèce, Paris 1947, σ. 64 κέ. *F. M. Cornford*, The origin of Olympic Games, εἰς *Harrison*, Themis, Cambridge 1927, κεφ. VII.

³ *Malten*, ἔ.ἀ. 14: Während die Dipylon- und Prothesisvasen nur die langen Reihen von Gespannen vorfuhren, die höchstens ein Weitfahren andeuten... Ὁ *Malten*, ἔ.ἀ. σ. 307 - 309, δίνει κατάλογο ταφικῶν ἀθλητικῶν ἀγῶνων ποὺ γίνονταν πρὸς τιμὴν ἡρώων. Ἀντίθετα ὁ *T. B. L. Webster*, ἔ.ἀ. σ. 172 - 173, πιστεύει ὅτι οἱ παραστάσεις ἀγῶνων στὰ ἀγγεῖα ἀποτελοῦν εἰκονογράφηση τῶν ὀμηρικῶν (=ἠρωικῶν) ἀγῶνων καί δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων.

⁴ *Kerameikos V*, σ. 21.

⁵ Ἔργα καί Ἡμέραι, 654 - 656.

κοῦ κανθάρου τοῦ Μουσείου τῆς Δρέσδης¹, ἔπου στή μιὰ πλευρὰ εἰκονίζονται δύο πυγμάχοι καὶ δύο ἀκοντιστές, ἐνώ στήν ἄλλη τρεῖς χορευτὲς καὶ ἓνας λυρωδός; Ὡστε ἡ ἀνακάλυψη μιᾶς «ἀφειτηρίας δρόμου» (starting line for a race track), καὶ μιᾶς δεύτερης σὲ βαθύτερο στρῶμα, στὸ γεωμετρικὸ νεκροταφεῖο τῆς Κορίνθου ἦταν πολὺ φυσικὸ νὰ θεωρηθῆ ἀπὸ τὸν Broneer² στοιχεῖο «tempting to connect the games with the funeral cult centered about the shrine in the cemetery on the south side of the Agora».

Ἐστερα ἀπ' ὅλα αὐτὰ πιστεύω πὼς τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα ποὺ ἀναφέραμε μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ ταφικὰ ἔθιμα τῶν ἐπῶν δὲν εἶναι καθόλου διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ ἔθιμα ποὺ ἐπικρατοῦσαν κατὰ τοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους καὶ πὼς ὁ Ὀμηρὸς καὶ στήν περίπτωσι τῆς περιγραφῆς τῶν ταφῶν χρησιμοποιοεῖ στοιχεῖα τῆς ζωῆς ποὺ ξέρει ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπειρία. Τοῦτο ἄλλωστε εἶναι πολὺ φυσικὸ· γιὰτὶ ὁ ποιητὴς δὲν εἶναι οὔτε ἱστορικὸς οὔτε ἀρχαιολόγος, ἀλλὰ δημιουργὸς ποὺ ξαναζωντανεῖε ἕναν κόσμον, ἀντλώντας «κι' ἀπὸ τῆς ἱστορίας τὰ παραδομένα κι' ἀπὸ τοῦ φιλόσοφου τὴ σκέψιν, κι' ἀπὸ τῆς ζωῆς κι' ἀπὸ τ' ὄνειρον—κάποια δράματα τοῦ νοῦ καὶ κάποια καρδιοχτύπια».

Θεσσαλονίκη, Πανεπιστήμιον

ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

¹ R. Hampe, Frühe griechische Sagenbilder in Bötien, Athen 1936, Πλν. 26. Das neue Bild der Antike, I, 80, stx. 4-5.

² Oscar Broneer, Hero Cults in the Corinthian Agora, Hesperia 11 (1942) 145, 149.